

HÂLİD ZİYA UŞAKLIĞIL'IN BİLİNMEYEN BİR ESERİ

I

KÂZIM YETİŞ

Daha 1976 yıllarındaki kütüphane taramalarımnda İstanbul Belediyesine bağlı Atatürk Kitaplığının bünyesinde bulunan Muallim Cevdet Kitaplarının fişleri arasında «edebî sanatlara ait taş baskı bir kitap» ibaresi ile karşılaştım. Kitap, edebî sanatlarla ilgili değildi. İçinde hiçbir edebî sanat yoktu. Müellifi belli olmayan, başında adı ve mahiyeti hakkında bir kayıt bulunmayan bu taş basması eserin sonunda da eksiklik olduğu anlaşılıyordu. Fakat mevcut hâliyle üslûba tahsis edilmişti. Bunun için biz bu kitabın, *Talîm-i Edebiyat*'tan sonraki bir devreye ait olduğunu düşündük. 1981'de tamamladığım *Talîm-i Edebiyat'ın Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Getirdiği Yenilikler*¹ başlıklı doktora tezimin *Talîm-i Edebiyat'ın Tesirleri* bölümünde bu adı olmayan eseri *Anonim* başlığı ile inceledik. Burada, *Talîm-i Edebiyat*'tan önce olamaz mı sorusu akla gelecektir. Bizde edebiyat nazariyesi ve belâgat konusunda batı rhétorique'ine açılan ilk kitap *Mebâni'l-İnşâ* idi². Sonra esaslı ve sistemli bir şekilde *Talîm-i Edebiyat*, batı edebiyat nazariyesini, edebiyat nazariyemize kazandırmakla kalmıyor yaşanan dönemde teşekkül etmekte olan yeni edebiyatın nazariyesini de yapıyordu. Anonim diye kaydettiğimiz bu kitap, *Mebâni'l-İnşâ* ve *Talîm-i Edebiyat*'tan önceye ait olamaz mı idi? olamazdı. Bu konu aşağıda ayrıca tartışılacaktır. Burada şu

1 Kâzım Yetiş, *Talîm-i Edebiyatın Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Getirdiği Yenilikler*, c. 1-2, İstanbul 1981, XXIII + 893 S.; Ankara 1996, XXV + 686 S.

2 bk. Kâzım Yetiş, *Edebiyat Nazariyesi Sahasında Batıya Açılan İlk Kitap : Mebâni'l-İnşâ*, Mehmet Kaplan'a Armağan, İstanbul 1984, s. 306-316.

kadarını söylemekle niçin kesin olarak daha önceye ait olamayacağı ifade ettiğimizi açıklayalım.

Bu tür kitaplarda örnekler önemli bir yer tutar. Çünkü edebiyat nazariyesi, belâgat kitaplarında konunun anlaşılması örneklerle bağlıdır. Ayrıca misal eserin yazarının zevkini, temayülünü ortaya koyar. Hele eserin zamanını tayinde büyük ölçüde yardımcı olur. Anonim başlığı ile inceleme konusu yaptığımız eserde, daha başlarda *deha*'nın örnekleri arasında Abdülhak Hâmid'in *Ölü* adlı eserinden bir parça bulunmaktadır. Bilindiği gibi *Ölü* 1885'in sonlarında neşredilir³. Bunun için de yukarıda adı ve bahsi geçen doktora tezimin anılan bölümünde bu kitabı 1885'den sonra yayımlanan eserlerin arasında değerlendirmiştik.

Daha sonra aynı yolu *Belâgat, Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası I*⁴ başlıklı yazımızda da takip etmiştik. Aradan geçen uzun zaman zarfında bu kitabın ikinci bir nüshasına rastlayamadık. Yazma değerindeki bu taş basma şimdilik tek nüsha kitabın, başlangıçtan beri bir ders kitabı olduğunu tahmin ediyorduk. Ama kime aitti, hangi okulda ve ne zaman okutulmuştu? Bu soruların cevabı verilmeliydi. Kitap, baştan «*medhal*» diye bir başlıkla başlıyordu. Dolayısıyla baş kısmı eksik değildi, ama bunun dışında bir kayıt da yoktu. Ali Ekrem'in ders notlarında gördüğümüz hangi okul ve sınıfta ve hangi senede okutulduğu, dersin adı gibi açıklayıcı bilgileri ihtiva eden bir ilk sayfadan mahrumduk. Ayrıca yukarıda da ifade edildiği gibi kitabın sonu da eksikti.

Kitabın numaralanmış ikinci sayfasının başında «*medhal*» başlığından hemen sonra «Taksîmât-ı Edebiyye» başlığı gelmektedir. «Mebâhis-i ilmiyyede nazar-ı dikkate alınacak mesâil-i mühimmeden biri de tarz-ı taksîm»dir denildikten sonra «fünûn-ı edebiyede» iki türlü taksîm olduğundan bahisle, «tarz-ı atîk ve tarz-ı cedîd taksîm namlarıyla tefrîk etmek iktizâ ediyor» denir. Böylece müellif, edebiyatımızdaki ikiliği daha başlangıçta tesbit eder ve «tarz-ı atîk taksîme göre fûn-ı edebiyeye belâgat nâm-ı

3 Ömer Faruk Akün, *Abdülhak Hâmid'in Basılı Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1967, s. 148 vd.

4 Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1987, Ankara 1992, s. 367-406.

umûmîsi verilir» diyerek eski anlayışın belâgattan ibaret olduğunu belirtir. Belâgat da, meânî, fesâhat, beyân, bedî sırasında ve numaralandırılarak kısımlara ayrılır ve bunlar birer cümle ile açıklanır. Burada meânînin birinci, fesâhatın ikinci sıraya gelmesi ve bunların tariflerinin eski tariflerden ayrı olması dikkat çekicidir. Esasen müellif bunları tarif etmez, muhtevasını klâsik kalıpları kırarak verir. Buraya eklenen «tarz-ı atîk taksîm aksâm-ı erba'a-ı mebsûtaya aruz, kafiye, inşâ, hitâbet usûlünü de ilhak etmekle aksâm-ı edebîyyeyi ikmâl eder» ifadesi de bizi şaşırtmaktadır. Çünkü böyle bir taksîm, sıralama klâsik belâgat anlayışında yaygın bir görüş değildir. Araplarda «ulûm-ı edebîyye», «ulûm-ı Arabîyye» diye de adlandırılan edebî ilimlerin tasnif ve tarifi bir hayli karışıktır. Yalnız bizim belâgat kitaplarımız bir iki istisnânın dışında bu konuları fazla tartışmaz. Bunlardan yani konuya yer verenlerden ilk karşılaştığımız kitap *Mugni'l-Küttâb*'dir : «Ke-lâm-ı Arabda lâfız ve hatt cihetleriyle hâlel ve hatadan ihtirâz olunmasının tarîkîni bildiren ilme ilm-i edeb itlak olunup tehatub ve muhâverâtın kaidesi ve ulûmun ifade ve istifadesi ancak elfâz ve keyfiyâtın zabt ve ahvâliyle ma'lûm ve mütebeyyin olacağından ulemâ-yı kirâm bu ilme itinâ ve ihtimâm ve elfâzın ahvâli birtakım ulûma inkisâm ile bundan on iki kısım istihrâc ederek cümlesine ulûm-ı edebîyye tesmiye etmişler ve işbu aksâm-ı isnâ aşerden birincisi lûgat ve ikincisi ilmü'l-îştikak ve üçüncüsü ilmü'n-nahv ve dördüncüsü ilmü'l-arûz ve beşincisi ilmü'l-kavâfi ve altıncısı ilmü'l-meânî ve yedincisi ilmü'l-beyân ve sekizincisi ilmü't-tarih ve dokuzuncusu ilm-i inşâ ve onuncusu ilmü's-sarf ve on birincisi ilmü'l-hatt ve on ikincisi ilm-i karzuîş-şî'r olup bu taksimde ilm-i bedî'i müstakîl ilm addetmeyip ilm-i meânî ve beyânın fûrû'âtından i'tibâr eylemişlerdir ve bazıları ilm-i bedî'i müstakîl ilim addettikten başka buna bir de ilm-i kırâ'at zammiyle aksâm-ı mezkûreyi on dörde iblag eyleyip bazıları dahi ulûm-ı edebîyye için usûl ve fûrû' vaz ederek usûl bahsinde.» lûgat, sarf, îştikak, nahiv, meânî, beyân, aruz, kavâfi; fûrû' bahsinde ise hatt, karzu'ş-şî'r, inşâ, muhâdarât ilimleri sayılmaktadır⁵.

Ahmed Cevdet Paşa ise edebî ilimleri şöyle ayırır ve belirler : «Usûl-ı semâniyye lûgat ve sarf ve îştikâk ve nahiv ve meânî ve

5 Mehmet Nüzhet, *Mugni'l-Küttâb*, İstanbul 1286, s. 85-87.

beyân ve aruz ve kafiye fenleridir. F'ürû-ı erba'a inşâ ve karz-ı şiir ve muhâdarât ve hatt yani imlâ fenleridir»⁶. Görülüyor ki bu kitabın «tarz-ı atik taksim» diye sözünü ettiği ayırım en azından bizde yaygın değildir. Ancak Mecamiül'-Edeb'in «ilm-i edebînin aksâm-ı asliyyesi olan meânî, beyân, bedî, aruz, kafiye ilimlerini hâvî olan usûl-i edebî ile kitâbet ve hitâbet ahvâlini müş'ir bulunan usûl-i edebî aksâmını kütüb-i mahsûsaya derc ile ...Usûl-ı edebînin hâvî olduğu beş ilim, nazım ve nesrin hatadan salim olarak îrâdını bir sûret-i hasene ve muvazzaha ile edâsını kâfil iseler de bunların lisanın fesâhatına taarruz etmediklerinden ve halbuki bir kelâm fasîh olmadıkça belîğ olamayacağından ulema ve âdebâ-yı sâlife hazerâtı lisanın fesâhatına müteferri mevaddı dahi nazar-ı itibâra alarak lâzım gelen kavâidi tedvîn ile bahs-i fesâhatı usûl-i edebe ilâve etmişlerdir ki bu hâle göre : «fesâhat, meânî, beyân, bedî», denilen dört usûl-ı umûmî ile usûl-ı şi'ire müteallik olan «aruz ve kafiye» usûl-ı edebî teşkil ederler» ifadelerini hatırlatalım.

Görüldüğü gibi burada bir ayırımdan çok bir belirleme var. Fesâhat, meânî, beyân, bedî, aruz, kafiye, kitâbet ve hitâbet; sekiz ilim. Araştırma konumuz olan kitapta ise meânî, fesâhat, beyân, bedî ve bunlara ek olarak aruz, kafiye, inşâ, hitâbet. Aradaki fark *Mecamiül'-Edeb*'deki kitâbetin inşâ olmasıdır. Özellikle kaydettiğimiz metne dikkat edilirse bunlar aynı anlamda kullanılmıştır.

«Tarz-ı cedîd» taksimde ise şöyle bir sıralama vardır :

«Evvelen : fesâhat, beyân, bedî fenlerini hâvî olmak üzere üslûb,

Sâniyen : Usûl-i inşâ kavâid ve envânını hâvî olmak üzere te'lîf,

Sâlisen : Aruz ve kavâfi usûlüyle envâ-ı şi'ire mahsûs olarak nazım,

Rabî'ân : Va'z ve hitâbet erkân ve âdâbını mufassıl olarak hitâbet,

Hâmisin : Bütün aksâm-ı edebiyenin meziyyât ve nevâkısını ta'yine mizân olan intikâd». (s. 3)

Müellif, «tarz-ı atik» taksimde ihata edici veya kavrayıcı olmaktan çok, geçmişteki görüş ve anlayışların içine bile girmeden konunun bir kenarından tutuvermiştir. Benzerlik kurduğumuz *Mecâmiü'l-Edeb*'in ilgili ifadelerden evvelki kayıt ve nakillerine bile itibar etmemiştir.

Fakat «tarz-ı cedid» taksimde kavrayıcıdır. Önce fesahat, beyân, bedî fenlerini, yani belâgatı ele alıyor. Bunların üslûp çatısı altında toplanması önemlidir. Burada Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Talim-i Edebiyat*'ını hatırlamak gerekecektir. *Talim-i Edebiyat*'ın ilk, psikolojik melekelerin edebiyattaki yerinin araştırıldığı «kuvâ-yı zihniyyenin edebiyatta fiili» faslından sonraki iki faslının başlıkları sırasıyla şöyledir : Esâlib, Tezyinât-ı Üslûp. Dolayısıyla *Talim-i Edebiyat*'ta klâsik belâgatın konuları olan fesahat, beyân ve bedî üslûp genel çerçevesi içerisinde ele alınmışlardır.

İkinci kısım «Usûl-i İnşâ kavâid ve envâ» ise nesrin kaideleri ve nevileridir. Tanzimat sonrasında gelişen edebiyatımızda nesrin müstakil bir hüviyet kazandığını, yeni nevileri tanıdığımızı hatırlatalım. Üçüncü kısım aruz, kafiye; dördüncü kısım hitâbet, beşinci kısım ise yine yeni gelen bir nevî olan tenkittir.

Eski «tarz-ı taksim»de pek başarılı olmayan müellif, yeniye göre yaptığı taksimde başarılıdır. Fakat bu konular hiç derinleştirilmez. Sadece sıralanır.

Daha sonra «Erkân-ı Edebiyye» başlığı konur ve «Erkân-ı edebiyeye lâfzî ve manevî olmak üzere iki kısma ayrılır. Erkân-ı edebiyeye-i lâfzîyye kelime ve kelâm, erkân-ı edebiyeye-i maneviyeye fikir ve histir.» (s. 3)

Edebî meselelere bu sistemli yaklaşıya kelime kelâmın kısaca açıklaması ile devam edilir. Mebhasü'l-edebiyatın kelime ve kelâma ait meselelerle uğraşmadığı, bunlarla lûgat, sarf, nahiv ve meânî fenlerinin ilgilendiği eklenir. Fikir ve his de ayrı ayrı ve müstakil başlıklarda ele alınır. *Talim-i Edebiyat*'la başlayan psikolojik melekelerin edebiyattaki yerinin araştırılmasının burada

devam ettiğini görüyoruz. Yalnız *Talim-i Edebiyat*'ın izahında «mânâ yâhud fikir-lâfız yâhud üslûb» burada değişiyor. «Erkân-ı Edebiyye» lâfız ve mana olarak gruplandırılır. Lâfız, kelime ve kelâm. Mana ise fikir ve histir.

Üçüncü genel başlık «kâbiliyyet-i edebiyye»dir. Bunun altında dehâ, sanat, hassasiyet, hayal, hatıra, muhakeme, zevk başlıkları ile karşılaşırız. Bunlar *Talim-i Edebiyyat*'ta kendine ait özellikleri ayrı ayrı incelenmek üzere fikir, his, hüsn-i tabîat, hayal, zarafet yahut nüktedanlık, hafıza ve bunlara ek olarak dehâ ve hünerverî ile sanayide güzellik neden ibarettir, başlıklarıdır. *Talim-i Edebiyyat* bu alanda ilk tecrübedir ve her ilk tecrübe de görüldüğü gibi biraz dağınıktır. Halbuki inceleme konumuz olan eser daha sistemlidir. Bu sistem baştan itibaren görülür. Taksîmât-ı edebiyye, erkân-ı edebiyye, kâbiliyyet-i edebiyye. Bu başlıkların altındaki maddeler de daha sistemli ve tabir yerinde ise daha tutarlıdır.

Bu psikolojik meselelerden sonra «Birinci Kitab Üslûb» başlığı ile karşılaşırız. Üslûp hakkında bir ön bilgi verilir, üslûpla şahsiyet, güzel yazmanın güzel düşünmekle mümkün olacağı meselelerine kısaca temas edilir ve «Birinci Bab Havass-ı Umûmiyye-i Üslûb» başlığı konulur. Üslûbun bu umûmî özellikleri olan feshat, vuzuh, ihtisas, munakkahiyet, tabiiyyet, necâbet, selâset, mutâbakat üzerinde ayrı ayrı durulur. Eserin «İkinci Bâb»ı «Havâss-ı Husûsiyye-i Üslûb»a tahsis edilmiştir. Burada önce üslûp neveleri, üslûb-ı sâde, üslûb-ı müzeyyen, üslûb-ı âlî üzerinde durulur, sonra üslûbun hususî özelliklerinden muciziyet ele alınır. Aslında bu «bâb»ın başında belirtilen servet, rakîkiyyet, şiddet, haşmet, ulviyyet maddeleri elimizdeki kitapta yoktur, eksik kalmıştır. Yazar bunlardan muciziyet ve safvet'i üslûb-ı sâdenin; rakîkiyyet, zarâfet ve servet'i üslûb-ı müzeyyenin; şiddet, haşmet ve ulviyyet'i üslûb-ı âlînin muhsusatından olarak kabul etmekle beraber bunların birbirlerine çok yakın ve müşterek olduklarını, birbirinden pek ayrılamayacaklarını belirtir. Buna bağlı olarak da önce üslûbun nevelerini ele alır sonra hususiyetlerini vermeye başlar.

Bütün bu tespitler, üzerinde durduğumuz kitabın kesinlikle *Talim-i Edebiyat*'tan sonraki bir döneme ait olduğunu ortaya koyar. Yine örneklerden hareket ederek kitabın zamanı hakkında

kesin ve net bilgilere ulaşmaya çalışalım. Yukarda Abdülhak Hamid'in *Ölü* adlı eserinden örnek alındığını dolayısıyla 1885'den sonraki bir devreye yaklaşması gerektiğini kelirtmiştik. Bütün örnekleri teker teker ele almak yerine meselâ Menemenlizâde Mehmed Tahir'in selâset için örnek gösterilmiş *Bir Yerde* (s. 119) şiirini ele alalım. Bu şiirin ilk defa *Gayret*'in 6 numaralı sayısında ve 19 Şubat 1886 tarihinde yayımlandığını biliyoruz⁷. Demekki daha sonraki bir döneme ait bir kitap. Burada kitabın bütünündeki örnekler bakımından dikkat çekici bir başka özellik, hemen hiçbir Servet-i Fünûn şair veya nâsirinin, şiir veya nesrinin eserde örnek gösterilmemesidir. Buna karşılık Menemenlizâde Tahir gibi pek çok ara nesil şair ve nâsirinin örnek verildiğini görüyoruz. Şu hâlde bu eser 1886 ile 1896 yılları arasına ait bir eserdir. Bu 10 senelik zaman diliminin mahsûlüdür.

Eserin baştan ve sondan eksik bulunduğunu ifade etmiştik. Bu eksiklik daha çok ders kitaplarında karşılaştığımız bir durumdur. Çünkü Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Talim-i Edebiyat*'ının Mekteb-i Mülkiye'de okutulan ve taş basması hâle getirilen ilk nüshaları, ilk ders notları ile Ali Ekrem'in ve Ferid Kam'in Darülfünûn'da okuttukları derslerin notlarında karşılaştığımız baştan ve sondan eksiklik, arada atlama, numaralama hataları gibi durumlar yani ders notlarının taş basması hâle getirilişinde karşılaşılan problemler incelediğimiz eserde de bulunmakta idi. Nitekim baştan ve sondan eksikliğin dışında arada meselâ 77. sayfanın sonunda açıklamalarda cümle tamamlanmamış iken 78. sayfayı örnek olarak baş kısmının olması da muhtemel bir şiir kapları. Şiir bitmeden 79. sayfada başka bir açıklamanın devamı ile karşılaşıyoruz. Burada belli ki sayfa numarası verilirken bir karıştırma olmuş ve böylece ciltlenmiştir. Bu ve benzeri durumlar taş basma ders notlarında sık sık karşılaştığımız durumlardır. Öte yandan kitabın ifadesindeki genel üslûp, onun ders notları olmasını kuvvetlendirmektedir.

Üzerinde durduğumuz eserde kendisinden örnek alınanlar arasında şu isimlerle karşılaşıyoruz : Faik Memduh, Halil Kâmil, Tev-

⁷ Necat Birinci, Menemenlizâde Mehmed Tahir Hayatı ve Eserleri (Doktora Tezi), İstanbul 1981, s. 321.

fik Nevzad, Abdülhalim Bey, Nihad Bey, Nezih Bey, Mahir Bey, Fuad Bey, Hafid Bey, Mustafa Reşid. Bu isimler üzerinde tek tek durmak konuyu gereğinden fazla uzatır. Yalnız burada iki hususa sadece dikkat çekelim : Bu şâir veya yazarların yaşadığı devir ve bölge ile «bey» ifadeleri. «Bey» biraz da tanımışlığı, yakınlığı, akranlılığı ifade eder. Bunlardan meselâ Tefvik Nevzad'ın hemen hiçbir belâgat kitabımızın örneği olmadığını ifade edelim. Kitaba sonra dönmek üzere şimdilik bir başka cephede fikrî gezintimizi sürdürüelim.

**

Hâlid Ziya Uşaklıgil'in biyografisinden, İzmir'de bir taraftan babasının ticarethanesinde çalışırken diğer taraftan *Nevruz*'da yazılar yayımladığını, daha geniş bir istikbal için İstanbul'a geldiğini, burada, yayıncılarla temas ettiğini, bu cümleden olarak *Garptan Şarka Seyyâle-i Edebiyye : Fransız Tarih ve Nümûne-i Edebiyatı* adlı bir eseri hazırlamak üzere mukavele yaptığını ve bu eserin 1885'de neşredildiğini, hayal kırıklığı içinde İzmir'e döndüğünü, Osmanlı Bankası'nda muhasip, rüşdiyede ve idadide hocalık görevinde bulunduğunu, 1886'da arkadaşları Tefvik Nevzad ve Şerif ile beraber *Hizmet*'i çıkardığını, 1893'de yeniden İstanbul'a geldiğini ve yerleştiğini öğreniyoruz.

Hâlid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* adlı hatıra kitabında, dağınık ve bazen düzensiz pek çok konuya temas eder, aydınlık getirir. Eserin ikinci cildinde de şöyle bir paragrafla karşılaşıyoruz :

«Mekteb-i İdadîde artık yalnız yüksek sınıflar uhdemde kalmıştı. Sonraları Fransızca dersine inzımam eden Türk edebiyatı dersleri ile kalbî alâkalarımın günden güne arttığına dikkat ederdim. Ve burada geçen saatlerime hayatımın en güzel zamanı nazarı ile bakardım.»⁸ Görüldüğü gibi, Hâlid Ziya Uşaklıgil, İzmir Mekteb-i İdadîsi'nde Fransızca dersleri veriyor. Sonra buna Türk edebiyatı dersleri ekleniyor. Yalnız bunun tarihi konusunda herhangi bilgi vermez. Yani onun idadîdeki önce Fransızca, sonra Türk edebiyatı hocalığı ne zaman başlamıştır? Günümüze kadar Hâlid Ziya Uşaklıgil'in biyografisini yazanlar da bu konuya bir

8 İstanbul 1939, s. 165.

aydınlık getirmezler. Mehmet Kaplan, «İstanbul'daki temasları Hâlid Ziya'da hayal inkisârı uyandırdığı için, İzmir'e döndü. Osmanlı Bankası'nda muhasip, rüşdiyede muallim ve daha sonra İzmir İdadisine girerek, orada Fransızca ve Türk edebiyatı muallimi olarak çalıştı.»⁹ der.

Ömer Faruk Huyugüzel ise şunları söyler : «İzmir'e dönüşünün hemen akabinde İzmir rüşdiyesine Fransızca öğretmenini olarak tayin edilir. Bundan kısa süre sonra da Osmanlı Bankasının İzmir şubesinde mütercim ve muhasip olarak çalışmaya başlar. Rüşdiyedeki Fransızca öğretmenliği, İzmir İdadisinin 1886 temmuzunda tamamlanıp öğretime açılmasından sonra buraya nakledilmiştir. İdadide yakın dostu Tevfik Nevzad ve ünlü bilim adamı Mahmut Esat Efendi'yle birlikte ders veren yazarımız, bu okuldaki son yıllarında Türk edebiyatı derslerini de yürütür. Burada verdiği Fransızca derslerini de bir kitap hâline getirerek yayınlar.»¹⁰ Ömer Faruk Huyugüzel, Hâlid Ziya'nın hocalığının tarihi hakkında sadece İzmir'e dönüşünden hemen sonra rüşdiyeye Fransızca, idadînin 1886'da kuruluşundan hemen sonra da oraya nakline işaret eder. Hâlid Ziya Uşaklıgil'in rüşdiyedeki hocalığının bizimle bir ilgisi yok. Çünkü biz onun biyografisini tesis etmek gibi bir çalışmanın içinde değiliz. Bizim konumuz onun edebiyat hocalığı. O zaman Aydın merkez olması bakımından ancak 1304 senesi Aydın salnâmesinde 1., 2., 3., sınıflarda Lisân-ı Osmanî Muallimi «Nevzad», Fransevî Muallimi «Hâlid Bey»dir. IV. senede ise Fransızca için -buradaki «Fransevî» ve «Fransızca» ibareleri salnâmede böyledir- yine Hâlid Bey, lisân-ı Osmanî için Mehmed Tevfik Nevzad Bey adı geçmektedir. Buradaki Hâlid Bey'in Hâlid Ziya, Nevzad'ın da Tevfik Nevzad olması ihtimali elbette vardır. Yalnız 1305 senesi salnâmesinde Birinci sene Fransızca dersinin karşılığında Hâlid Ziya Bey (s. 67) adı ile karşılaşmaktayız. Dolayısıyla künye burada Uşakîzâde'nin dışında tam olarak geçmektedir. 1306 senesi salnâmesinde ise durum daha da aydınlanmaktadır. Birinci sene Fransevî Hâlid Bey 2. ve 3. senelerde de aynı kayıt, 4. senede Fransızca Hâlid Bey, 5. sene ise Fransızca Hâlid Ziya Bey kayıtları ile karşılaşırız.

9 İslâm Ansiklopedisi, Hâlid Ziya mad., s. 5/1, İstanbul 1964, s. 145.

10 Halit Ziya Uşaklıgil, Hayatı Eserleri, Eserlerinden Seçmeler, İstanbul 1995, s. 14.

1307 senesi salnâmesi maalesef yoktur.

1308 senesinde «Fransızca muallimi Hâlid Ziya Efendi» ifadesi ile karşılaşırız.

1309 ve 1310 yılı salnâmeleri de bulunmamaktadır.

1311 yılında ise artık Hâlid Ziya adı ile karşılaşmayız.

Şu hâlde 1305'de başlayan Fransızca hocalığı 1308'e kadar kesin bir şekilde devam etmektedir. 1311'de ise bu hocalık bitmiştir. Çünkü o artık İstanbul'dadır. O zaman 1309 ve 1310'da onun bir sene veya iki sene edebiyat dersi okutmuş olabileceğini söyleyebiliriz.

Yukarıda Hâlid Ziya Uşaklıgil'in *Kırk Yıl* adlı hatıra kitabının ikinci cildinde Mekteb-i İdadî'de Fransızca derslerine Türk edebiyatı derslerinin inzımam ettiğini söylediğini ifade eden cümlelerine yer vermiştik. Aynı kitabın üçüncü cildinde edebiyat dersleri ile ilgili olarak şu açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır :

«Bana bu tahavvül esnasında yüksek sınıfların Türk edebiyatı dersi verildi. Bunu tertib ve izhar etmek, talebe ile edebiyat zemini üzerinde buluşmak bence zevkine doyulmayacak bir ziyafetti. Elimde eski belâgat kitapları ile Rıfat Bey'in edebiyata dair sekiz on ciltlik nazariyat ve müntehabatı, Ekrem Bey'in Emile Lefranc'ın «*Mebhas-ı edebiyat*»ından Türk edebiyatına tatbiken hayat-ı üstadânesinin en mübeccel bir hizmeti olarak vücuda getirdiği *Talîm-i Edebiyat*»ı sonra hemen bütün divanlar vardı; daha sonra Fransızca birçok kitaplar arasında bilhassa Marmontel vardı; öyle bir zengin saha ki orada istediğim kadar cevelân edebilirdim»¹¹.

Görülüyor ki Hâlid Ziya Uşaklıgil, İzmir İdadîsi'nde edebiyat dersi okutmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeni açılan rüşdiye, idadî, Mekteb-i Mülkiye ve Galatasaray Sultanîsi gibi mekteplerde ders veren, hoca olan şahsiyetlerin büyük bir kısmı okuttukları ders notlarını kitap hâline getirmişlerdir. Mehmed Nüzhet'in *Mugni'l-Küttâb*, Selim Sâbit'in *Mî'yârü'l-Kelâm*, Süleyman Paşa'nın *Mebânî'l-İnşâ*, Ahmed Hamdi'nin *Belâgat-ı Lisân-ı Osmanî*, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmanîyye*, Münif Paşa'nın *İlm-i Belâ-*

11 İstanbul 1939, s. 38-39.

gat -La Rhétorique, Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Talîm-i Edebiyat*, El-Hac İbrahim'in *Şerh-i Belâgat* Abdurrahman Fehmi'nin *Tedrisât-ı Edebiyye*, Abdurrahman Süreyya'nın *Mizânü'l-Belâga* ve *Sefîne-i Belâgat*, El-Hac İbrahim'in *Edebiyat-ı Osmanîyye*, Ali Nazîma'nın *Muhtıra-i Belâgat*, Ruscuklu M. Hayri'nin *Belâgat*, Menemenlizâde Tahir'in *Osmanlı Edebiyatı* adlı kitapları ders kitabıdır¹². Bunlardan Ruscuklu M. Hayri'nin *Belâgat'ı* İzmir İdadisinde okutulmuştur. Hâlid Ziya'nın Fransızca hocası olduğunun kaydedildiği 1308 yılı salnâmesinde Lisan-ı Osmanî ve Hat Muallimi olarak Hayri Bey adıyla karşılaşırız. Nitekim kitap da 1308'de yayımlanır. Şimdi burada Hâlid Ziya'nın ders notlarını kitap hâline getirip getirmediğini tartışmak durumundayız. Ömer Faruk Huyugüzel, yukarıda kendisinden alıntı yaptığımız eserinde düştüğü dipnotta «Hüseyin Rifat, bir yazı serisinde (*Hizmet'in Tarihi*), *Hizmet*, nr. 391, 12 Nisan 1926) Türk edebiyatı derslerini de vilâyet matbasında kitap hâlinde bastırıldığını bildiriyorsa da bunu doğrulayacak başka bilgiye sahip değiliz.»¹³. Ömer Faruk Huyugüzel'in lütfedip bize verdiği Hüseyin Rifat'ın bu konu ile ilgili sözleri şöyledir. «İzmir İdadîsinin edebiyat muallimi ve *Hizmet*'in muharriri olan Hâlid Ziya Bey, son senelerde verdiği edebiyat derslerini matbaa-i vilâyette -Maarif Nezareti'nin ruhsatı olmayarak zannederim- taş basmasıyla forma forma bastırıyordu. Okunmaz bir hâlde olan bu formları bir gün ben de elde etmiştim»¹⁴.

İşte bütün bunlar Hâlid Ziya Uşaklıgil'in İzmir İdadîsi edebiyat hocalığını ve bu hocalığın ürünü olarak bir ders kitabı notlarının varlığını ortaya koymaktadır.

Yazımızın başında üzerinde durduğumuz ve daha önceki çalışmalarımızda Anonim başlığı altında incelediğimiz kitabın, Hâlid Ziya'nın bu derslerinin notları olması durumu ile karşı karşıyayız. Bu taş basma kitap Hâlid Ziya'nın olamaz mıydı?

12 Bu ve benzeri belâgat, edebiyat nazariyesi kitapları hakkında bilgi için bk. Kâzım Yetiş; *Belâgat, Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 1987, Ankara 1992, s. 367-406.

13 Ömer Faruk Huyugüzel, a.g.e., s. 14.

14 *Benim Gözümlle Hizmet'in Tarihi* 3, *Hizmet*, nr. 391, 12 Nisan 1926.

Söz konusu kitabın 1886'dan sonra yazıldığını kesinlikle yukarıda belirledik. Örnekleri teker teker yoklamak, maksadını zorlayan çok uzun bir çalışmayı gerektirir. Halbuki Hâlid Ziya'nın *Kırk Yıl*'daki ifadesi kitabı daha yakın bir zamana getirir. Hâlid Ziya Uşaklıgil, «elimde eski belâgat kitapları ile Rıfat Bey'in edebiyata dair sekiz on ciltlik nazariyat ve müntehabatı»ndan söz etmektedir. Bu, Mehmet Rıfat'ın *Mecâmiü'l-Edeb*'inden başkası değildir. Bunun ise 1308 (=1891)'de basıldığını biliyoruz¹⁵. Yukarıda araştırma konumuz olan kitabın başında «taksimât-ı edebiyeye»den söz edilirken «tarz-ı atık» taksimden bahsedişine temas edilmiş ve buna göre yaptığı taksim ile *Mecâmiü'l-Edeb*'in izahları arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmıştı.

O dönemde İstanbul'da yüksek okullar dahil rüşdiye ve idadîlerde hocalık yapan hemen pek çok kimsenin dersleri kitap hâline gelmiştir ve bunlar bilinmektedir. Bu taş basması eser İstanbul'da bulunan bu şahsiyetlerden herhangi birinin olmuş olsaydı, bunun şurada veya burada, şu veya bu hatıratında zikredilmemesi, kaydedilmemesi mümkün değildi. Halbuki Hâlid Ziya'ya ait kayıtlar bizi o adrese götürmektedir. Burada en itirazı mucib nokta, Hâlid Ziya'nın bu konuda bir bilgi vermemesidir. Bunu, bu eserin, yazarın asıl faaliyetinin dışında olması ile izah edebiliriz. Taşınmalar dolayısıyla belki de yazarın kendisinde bile bir nüshası yoktu. Nitekim biz bu eserin tek nüshasına ulaşabildik. Buna benzer durumlarla hep karşılaşırız. Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Talîm-i Edebiyat*'ı taş basma olarak üç defa basıldığı hâlde İstanbul Kütüphanelerinde ancak üç nüsha bulunabilmekte, hatta bugün Arkeoloji kütüphanesine intikal eden yazarın kitapları içinde bir tane dahi bulunmamaktadır. Kısa süren bir devrenin yani hocalık devresinin mahsulü olan bir kitabın Hüseyin Rıfat'ın ifadesiyle Maarif Nezaretî'nin ruhsatı olmaksızın basılan ve okunmaz hâlde bulunan bir eserin söz konusu edilmemesini yadırgamamak gerekir.

Yazımızın bundan sonraki bölümünde üzerinde durduğumuz bu eser, Hâlid Ziya Uşaklıgil'in eseri olarak anılacak, özellikleri, dönemin diğer eserleri arasındaki yeri incelenmeye çalışılacaktır.

15 Dersaadet, 1308, Kasbar Mat., 936 S.

Yukarıda kitabın Medhal ile başladığını ve Hâlid Ziya'nın önce «Taksîmât-ı Edebiyye» üzerinde durduğunu söylemiş, bunu da eski ve yeni -o «tarz-ı atîk», «tarz-ı cedîd» diyor- anlayışı ayrı ayrı değerlendirdiğini, bilhassa «tarz-ı cedîd» taksîmin daha kavrayıcı olduğunu fakat yaptığı taksimin unsurlarını derinleştirmedeğini, tespitlerden öteye geçmediğini ifade etmiştik. Müellif metotlu bir şekilde, sonra, «Erkân-ı Edebiyye» başlığını koyar. Bunu da lâfzî ve manevî olarak ikiye ayırır. Birincisi kelime ve kelâm, ikincisi fikir ve histir. Recâizâde Mahmud Ekrem'in «Mânâ yâhûd fikir-lâfız yâhûd üslûb» ayırımı burada erkân-ı edebiyeye olarak daha sistemli bir şekilde karşımıza çıkar. Yine yukarda psikolojik melekelerin ve hususların edebiyattaki yerinin ilk defa Recâizâde tarafından ele alındığını söylemiştik. Yalnız *Talîm-i Edebiyat*'ta bu konular ayrı ayrı sistemleştirilmeden sıralanır. *Talîm-i Edebiyat*'ın birinci kısmının-neşredilen sadece bu kısmıdır-genel başlığı «mânâ yâhûd fikir-lâfız yâhûd üslûb»dur. Bundan sonra sırayla fikir, his, hüsn-i tabîat, hayal, zarafet, hâfıza, konuları birer «mebhas» da incelenir. «Dehâ ve sanâyide güzellik neden ibarettir» başlıkları eklenir. Görüldüğü gibi burada bir sistem yoktur. Halbuki Hâlid Ziya Uşaklıgil, mutlaka Recâizâde'nin de tecrübesinin etkisiyle, erkân-ı edebiyeyi kelime-kelâm, fikir-his şeklinde gruplandırır. Gerçekten de bunlar edebî bir metnin ana unsurlarıdır. Kelime, cümle veya ifade; fikir, his. Hâlid Ziya daha sonra «Kabiliyyât-ı Edebiyye» başlığını koyar ve dehâ, sanat, hassasiyet, hayal, hâtıra, muhakeme, zevki sıralar; bunların her birini ayrı ayrı ele alır. Gerçekten de psikolojik melekeler bu tasnif altında edebiyat nazariyesinde tam yerini bulur. Burada Hâlid Ziya'nın bu kitabının yayılmamış ve yaygınlaşmamış olmasının edebiyat nazariyemiz için bir talihsizlik olduğunu ifade edelim. Kitabın başından beri devam eden ve konunun gerçeğine tam uygun olan bu yaklaşım tarzı maalesef Cumhuriyet'e kadarki edebiyat nazariyemizde kendini göstermez. Recâizâde Mahmud Ekrem'in bu alandaki Emile Lefranc'dan gelen uygulama ve yer yer tasarrufları daha sonrakiler tarafından bırakılacak ve Lefranc'a bağlılık artacaktır. Esasen II. Meşrutiyet'le anlayış kısmen değişecek, Cumhuriyet devrinde ise bu konular ve yaklaşımlar tamamen terk edilecektir. Hâlid Ziya Uşaklıgil'in konularına yaklaşımı, izahları tamamıyla yeni ve farklıdır. Buradaki bazı başlıklar meselâ Recâizâ-

de Mahmud Ekrem'de yoktur. Her ikisinde de olan konularda Hâlid Ziya Uşaklıgil'in yaklaşımı tamamen farklıdır. Hâlid Ziya ele aldığı bu psikolojik meleklerin edebiyattaki yeri ve önemini belirtmede daha başarılıdır. Örneklerini hem eski edebiyattan hem de Tanzimat'tan sonraki edebiyatın kendine kadarki temsilcilerinden seçer. Böylece ara nesil de edebiyat nazariyemize girmiş olur.

Bu başlangıç bilgilerinden sonra Hâlid Ziya, «Birinci Kitâb» başlığını koyar. Böylece kitap asıl bundan sonra başlar. Bunun genel başlığı da «ÜSLÛB»dur. Edebiyatımızda üslûpçu bir yazar olarak tanınacak olan Hâlid Ziya, böylece bu kitabını tamamen üslûba hasreder. Esasen Recâizâde'nin *Talîm-i Edebiyat*'ı da üslûba hasredilmiş bir eserdir. Bu konudaki ilk cümlesine «üslûb yâhûd beyân...» diye başlaması onun da Recâizâde'nin endişesini taşıdığını göstermesi bakımından önemlidir¹⁶. Önce üslûp hakkında genel bilgiler verilir. Burada Recâizâde ile ortak noktalar var. Yalnız bunlar bu konudaki mütedavil bilgiler olduğu için herhangi bir Fransızca kitaptan ve Hâlid Ziya'nın adını anışına yukarda işaret ettiğimiz Marmontel'den olabilir. Özellikle Buffon'un Recâizâde tarafından «üslûb-ı beyân aynıyle insandır» şeklinde tercüme edilen «le style est l'homme même» cümlesi Hâlid Ziya'da «beyân ayn-ı insandır» şeklinde yer alır. Pek çok rhétorique kitabında yer alan ve Boileau'da sistem hâlini alan, Recâizâde'de «güzel yazmak iyi düşünmek, iyi hissetmek, iyi ifade etmekten ibarettir» (*Talîm-i Edebiyat*, s. 63) şeklinde ifadesini bulan «da première condition, pour bien écrire, est de bien penser.....bien écrire, c'est tout à la fois bien penser, bien sentir et bien rendre» (Lefranc, *Traite Théorique de Littérature Style et Composition*, 2. édition, Paris 1839, s. 45)

16 Üslûp kelimesi bizde var olan ve kullanılan bir kelimedir. Fakat Tanzimat'tan sonra evvelâ Nâmık Kemal style kelimesini beyân, sonra Süleyman Paşa kelâm diye karşılamış, Recâizâde; «her bir edibin kendisine mahsus olması lâzım gelen tarz-ı beyânını ifade edecek bir kelime lisanımızda olsa olsa üslûb kelimesi olacağından o mânâda bunu ihtiyâr ettik. Ancak kelimenin o makamda münferiden isti'mâli te'ammüm etmemiş olduğu için -bazı zevâta göre- bütün bütün vahşi görünmekten muhâfazaten ekseriya beyân gibi ifade gibi elfâza izâfetle isti'mâline üslûb-ı beyân veyâhüd üslûb-ı ifâde demeye mecbur olduk.» (*Talîm-i Edebiyat*, s. 64) Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Kâzım Yetiş, *Tanzimat Sonrasında Kullanılan Bazı Yeni Edebî İstihlâklar*, Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat 1988, nr. 52, s. 197-202.

düşüncesini Hâlid Ziya «güzel yazmak için güzel düşünmek, güzel hissetmek ve güzel ihsâs etmek icâb eder» (s. 34) şeklinde ifade eder. Bu bakımdan bu ve benzeri konulardaki benzerlikler bizi daima şaşırtır. Bunun için de bu çeşit karşılaştırmalardan kaçınıyoruz.

Birinci Bab : Havass-ı Umûmiyye-i Üslûb'tur. Bunlar fesâhat, vuzûh, ihtisâs, munakkahiyyet, tabiiyyet, necâbet, selâset muvâfakattır. Recâizâde'nin Kavânin-i Üslûb başlığını koyduğunu buradaki fesâhat, vuzûh, tabiiyyet, munakkahiyyet, başlıklarının aynı olduğunu ifade edelim. Recâizâde'nin âheng-i selâset'inin Hâlid Ziya'daki selâset'ten, muvafakat'ın mutabakat'tan ayrı olmadığını buradaki farklılığın terimde bir tercihi ortaya koyduğunu belirtelim. Esasen önce rakamlarla sıralandığında mutabakat diyen Hâlid Ziya sırası gelince muvafakat başlığını koyacaktır. Demek ki ihtisâs ile necâbet Hâlid Ziya'da yer alan niteliklerdir. Hâlid Ziya'nın bu tasarrufunu A. Fehmi'nin *Tedrisât-ı Edebiyye'sine*¹⁷ de bağlayamayız. Çünkü üslûbun meziyetlerine yaklaşış bir hayli farklı. Meselâ Hâlid Ziya, Recâizâde'de olduğu gibi fesâhatı üslûbun genel özelliklerinden birincisi olarak alır ve müstakilen incelerken, A. Fehmi, fesâhatın konularını parçalar ve üslûbun çeşitli özelliklerinin içinde işler. Fesâhatın konusu olan ta'kid «hâliset»in içinde söz konusu edilir. Hâlid Ziya konuya yaklaşıpta Recâizâde gibi davranmıştır. Talim-i Edebiyat gibi üslûbun genel özelliklerinin ilki olarak fesâhat'ı göstermiştir. Onun bu konuyu yani fesâhat'ı «hasâis-i sâire-i üslûbun mâderi» (s. 35) olarak değerlendirmesi, konusu üzerinde bir hayli zihin yorduğunu ortaya koyar.

Hâlid Ziya'ya göre fesahatı ihlâl eden hususlar garâbet, galat-ı tahakkümî, za'f-ı te'lif, şiveye mugayeret, tetâbu-ı izâfât, ta'kid, tenâfürdür. Burada Recâizâde'de bulunan kesret-i tekrâr ve imlâsızlık maddelerinin yer almadığını hatırlatalım. Ayrıca *Talim-i Edebiyat'ta* «fesâhat-ı üslûb sıhhat-ı ifade ve mutâbakat-ı elfâz ile tahakkuk eder» şeklinde bir yaklaşımın yer aldığını, «sıhhat-ı ifade»nin yukarıda sıralanan maddelerden sakınmakla sağlanabileceğinin belirtildiğini ekleyelim. Dolayısıyla konuyu ele alıpta bir nüans bulunmaktadır. Hâlid Ziya Uşaklıgil, eski belâgatın da ko-

17 İstanbul, 1302, 176 S.

nusu olan fesâhatı ele alırken eski anlayıştan ayrılmamıştır. Örneklerinde eski edebiyata ağırlık verir. Hatta o da Recâizâde gibi «âsâr-ı edebiyede cem'-i elfâz-ı garibeyi san'at-ı mahsûsa ittihâz eden kudemâ-yı münşiyânın âsârı elfaz-ı gayr-ı me'nûse-i müteselsile ile leb-â-lebdir» (s. 39) demekten kendini alamaz. Yalnız bu çeşit değerlendirmelerin Recâizâde'de olduğu gibi hiçbir zaman eski edebiyata karşı menfi bir tavır takınma çeklini alıp yaygınlaşmadığını belirtelim. O, bazı konularıda son derece hassastır. Hâlid Ziya Uşaklıgil'in bu İzmir devresinde batı kökenli kelimeleri kullanmaya karşı olduğunu, roman konusunda yazdığı eserine roman dememek, roman kelimesini kullanmamak için *Hikâye* (İstanbul 1307, 152 S.) dediğini biliyoruz. Nitekim garâbet konusunu işlerken «lisân-ı Türki»¹⁸'nin henüz mükemmel dereceye ulaşamadığı için Arapça'dan kelime alınmasının garâbetle itham edilmesi gerektiğini söyledikten sonra şöyle devam eder : «Herhalde yavaş yavaş lisân-ı Türki'ye sokulan, şömendifer, konsültasyon, kongre, konferans, visite, reçete, vapur gibi lâ-yuadd kelimât-ı ecnebiyye hîn-i bidâyet-i tedâvülünde garâbetle mahkûm olmak lâzım gelirken bunların taammüm ederek şimdi bilâkis lisânımızda yâhûd lisânımızın iki menba'-ı sâfı olan Arabî'de, Fârisî'de bulunabilecek mukabillerinin garib addedilmesi şâyân-ı teessüf hâllerdendir. Lisanımıza bâhire, vapurdan; mu'temer, kongreden; mevkif, istasyondan; demiryolu, şömendiferden; pek çok ziyade yakıştığı hâlde onları kullanıp da bunları terk etmek gayr-ı kabil olmuştur. Bundan sonra olsun lisân-ı Türki'nin muhafaza-i sâfiyyetine itina etmiş olmak için henüz taammüm etmeyen ta'birât-ı ecnebiyyeden meselâ fonograf yerine râkım-ı savt, telefon yerine nâkil-i savt gibi terkîbât kullanmak mümkün olduğu hâlde....» (s. 40-42)¹⁹.

Üslûbun genel özelliklerinden ikincisi *Talîm-i Edebiyat'ta* olduğu gibi vuzuhtur. Hâlid Ziya da Recâizâde gibi menfi örnekler

18 Daha önceki yüz yıllarda Türkçe için yaygın olarak kullanılan bu terkip XIX. yüzyılda özellikle Tanziman'tan sonra yerini maalesef yanlış olarak Lisân-ı Osmâniye bırakmıştı. Ali Suavi, Şemseddin Samî, Süleyman Paşa, Câzîm gibi Hâlid Ziya da lisân-ı Türkiye'yi kullanmaktadır.

19 Burada yazarın batı kökenli kelimeler yerine Arapça, Farsça kelime ve terkipleri tercih etmesini yadırgamamak gerekir. O zaman Arapça ve Farsça, Türk aydını için kültür dilidir. Ayrıca henüz Türkçe kelime üretme veya türetme alışkanlığı, bilgisi aydınımızda yer etmemiştir.

verir. Vuzuhsuzluğun örneğini her iki yazar da *Mugni'l-Küttâb*'dan seçmiştir. Üçüncü özellik olan «ihtisâs» *Talim-i Edebiyat*'ta mutabakat-ı elfâz şeklinde yer alır. Bu konuda müelliflerimizin tasarrufları farklı olmuştur.

Recâizâde, Lefranc'ın bir başlıkta incelediği pureté, propriété ve précision'dan ilk ikisini fesâhat; ilkinin» fesâhat-ı üslûbu sağlayan «sihhat-ı ifade», ikincisini «mutabakat-ı elfâz» olarak değerlendirmiş; üçüncüsünü munakkahiyyet diye ayrıca ele almıştır. Pureté ve propriété'nin karşılanmasında Hâlid Ziya ve diğerleri farklı hareket etmişler ve bunları ayrı ayrı söz konusu etmişlerdir. Araştırma konumuz olan kitapta pureté, fesâhat; propriété, ihtisâs başlıklarında açıklamalara kavuşturulmuştur.

İhtisâs bahsi işlenirken bir atlama ile karşılaşırız. 74. sayfanın yarısında ihtisâs başlığı konur. 75., 76., 77. sayfalarda bu açıklamalar devam eder. 77. sayfanın sonunda cümle yarım kalır ve 78. sayfanın bütününde manzum bir parça vardır. 79. sayfa, başı olmayan bir cümle ile devam eder. Kitabın numara sırası ile konunun akışı aynı değildir. Dikkatlice bakıldığında farkedilir ki sayfaların rakamlarının yazılışında bir yanlışlık yapılmıştır. 77'den sonra gelen 78, 87; 87 ise 78 olmalıydı. Dolayısıyla eski yazıdaki yedi ile sekiz yer değiştirmiştir. Bu, ciltlenme sırasında olan bir karışıklık da olabilir. Hâlid Ziya, ihtisâs üzerinde oldukça geniş durmuştur.

Üslûbun 4. özelliği olarak kaydedilen munakkahiyyet, bütün yazarların üzerinde en çok durdukları konulardandır. Burada kitapta karşılaştığımız bir başka talihsizlik 95 ve 96. sayfaların baştan 2 veya 3 santimlik bir kısmının yırtık olmasıdır. 5. özellik olan tabiiyyet pek çok yazarımız tarafından yer verilen bir konudur. 6. özellik olan necâbet ise Recâizâde başta olmak üzere bir kısım müelliflerimizin kadrosuna almadığı bir konudur. Hâlid Ziya noblesse'in karşılığı olan necâbeti eski ve yeni şiirden aldığı örneklerle anlatır. Onun, her zaman örneklerinin tenkidini yaptığını, değerlendirdiğini söyleyemiyoruz. Yalnız necâbetin korunmasının yollarını bir iki madde ile de olsa anlatmasının ve bunu örneklerle dayandırmasının dikkate değer olduğunu belirtelim. L'harmonie bazı yazarlarımız tarafından âhenk olarak karşılanır. Bunda Recâizâde'nin tercihinin etkisi tartışılmaz, Hâlid Ziya bu üslûp özelliğini 7.

madde olarak selâset başlığında ele alır. Fakat daha ilk cümlede «selâset, elfâzın hey'et-i münferidesi ve kelâmın hey'et-i mecmu'ası itibariyle hüsn-i imtizâc-ı esvâtdan ibaret bir hassetir ki kelimât ve ibârâtın hüsn-i intihâb ve tanziminden mütehassıl ise âheng-i umûmî ve esvât-ı elfâz ile mişvâr-ı ibârâtın medlûlatına müşâbehet-i sadâiyyesinden mütehassıl ise âheng-i taklidî namını alır». (s. 119) der. Böylece başlığını selâset de koysa sonraki açıklamalarda âhenk kullanılır. Yalnız daha Recâizâde'nin, l'harmonie'yi âhenk ile karşılamada tereddüt ettiğini ve «âheng-i selâset» dediğini biliyoruz²⁰. Bu bakımdan bu ikiliği veya kararsızlığı hoş karşılamak gerekir diye düşünüyoruz.

Nesir ve şiir, eski ve yeni pek çok örnekle konusunu etraflıca açıklayan Hâlid Ziya, baştan mutâbakat demesine rağmen 8. özellik olarak muvâfakat'ı gösterir ve Recâizâde'de olduğu gibi konusunu kısaca açıklar ve örnek bile vermez. Esasen bu konu yine Recâizâde'de olduğu gibi üslûbun nevilerine bir geçiştir.

Tamamı 184 sayfa olan kitabın 145. sayfasında ikinci bab Havass-ı Husûsiyye-i Üslûb başlığı ile karşılaşırız. Yazar burada, önce üslûbun genel özelliklerinden başka «tarz-ı beyânın tenevvüüne, zemîn-i efkârın tehâlûfüne teb'iyeten tenevvü' eden esâlîbe mahsus birtakım havass»ın mevcut olduğuna işaret eder. Umûmî özelliklerin her ifadede bulunmasının şart olduğunu beyanla müellif, «havass-ı husûsiyye mişvâr-ı ifade ve tabiat-ı fikr ile tebeddül» eder der. Üslûb'u sâde, müzeyyen, âli diye üçe ayıran Hâlid Ziya, Aristoteles'den beri batı rhétorique'inde klâsikleşmiş bu gruplandırmadan sonra şöyle devam eder : «...havass-ı husûsiyetden mûciziyet, safvet üslûb-ı sâdenin; rakîbiyyet, zarâfet, servet üslûb-ı müzeyyenin; şiddet, haşmet, ulviyet üslûb-ı 'âlinin mahsûsâtından olmak üzere addedilirse de bunlar yekdigere o kadar te'âvün ve teşârük eder ki beynlerinde bir hadd-i fâsıl te'mîni, bunlardan beherinin mutlak bir tarz-ı beyâna hasr ve kasrı kabil olamaz». (s. 145) Böylece konusuna bir açıklık getirir. Müelliflerimizin Fransız kaynaklarından Em. Lefranc, «qualités particulières du style» ana başlığının altında şu genel açıklamayı yapar : «On appelle qualités particulières du style, celles qui varient suivant la nature des objets

²⁰ Kâzım Yetiş, *Talim-i Edebiyatın Rhétorique ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Ankara 1996, s. 217 vd.

qu'on doit peindre ou des sujets l'on traite. Or, ces sujets peuvent se classer sous trois genres généraux : Le simple, le tempéré et le sublime; on peut donc aussi distinguer trois sortes de styles : Le style simple, le style tempéré et le style sublime». (s. 70-71) Fransız yazarı bundan sonra bunları ayrı ayrı ele alır. Bunlardan le style simple için simplicité et concision, naïveté; le style tempéré için richesse, finesse, délicatesse, grâce; le style sublime için énergie, véhémence, magnificence, sublime proprement dit gibi özellikler sıralanır. İşte Hâlid Ziya Uşaklıgil, Recâzâde Ekrem gibi, fikir ve histe birtakım özellikler aramaz ve üslûbu sadece nevilendirmez, yine sadece üslûb-ı âli içinde Lefranc'ın sublime proprement dit' yi ulviyet-i sirfe olarak ele almaz. Süleyman Paşa başta olmak üzere diğer yazarlarımız Lefranc'ın tasnifine genel çerçevesiyle bağlı kalırlar. Hâlid Ziya Uşaklıgil ise ayrı bir uygulama yapar. Bu husûsî özelliklerin, nevilerin her birinde bulunabileceğini düşünen bir anlayışla önce üslûbun nevileri üzerinde durur, sonra bu özellikleri ayrıca inceler. Üslûb-ı sâde önce çok kısa açıklanır daha sonra «tarz-ı atîk», «tarz-ı cedîd» den nesir ve şiir bolca örnekler verilir. Aynı anlayış üslûb-ı müzeyyen ve üslûb-ı âlîde de devam ettirilir. «Havâss-ı husûsiyye-i üslûb şunlardır :» denildikten sonra kısaca muciziyet, safvet, zarâfet üzerinde durulur ve örnekler verilir. Bu üç konuda açıklamadan çok örnek sıralanır. Esasen konuların yarım kaldığı açıktır. Çünkü yazar başta sıraladıklarını açıklayamaz. Burada, eldeki nüshanın eksik olması ihtimalinin yanında hoca derslerinde plânladığı programı uygulayamamış da olabilir. Yani kitap bu kadardır. Bu durum öğretimde çok defa karşılaşılan bir husustur.

Görüldüğü gibi Hâlid Ziya Uşaklıgil, bir veya iki sene İzmir İdadîsi'nde «Türk edebiyatı» dersleri okutmuş, ders notlarını taş basması hâlinde bastırmıştır. Bundan, şimdiki bilgilerimize göre bir nüsha günümüze ulaşmıştır. Hâlid Ziya'nın Darülfünûn'da okuttuğu batı edebiyatı ile ilgili ders notlarının da taş basması hâlinde yayınlandığı bilinmektedir. İzmir'de basılan bu kitap, kütüphane fişlerinde olduğu gibi edebî sanatlarla ilgili bir kitap değil, doğrudan yeni tarzda yazılmış ve üslûbu ele alan bir rhétorique veya edebiyat nazariyesi kitabıdır. Biz, bu tek nüsha eseri, ilim âleminin istifadesine sunmayı faydalı bulduk. Bu konudaki yeni bilgilerle eser belki daha tamamlanmış olur.

(2)

MEDHAL
TAKSİMÂT-I EDEBİYYE

Mebâhis-i ilmiyyede nazar-ı dikkate alınacak mesâil-i mühimmeden biri de tarz-ı taksîmdir. Fünûn-ı edebiyede iki tarz-ı taksîm görülüyor ki bunları yekdiğerinden tarz-ı 'atık ve tarz-ı cedîd taksîm nâmlarıyla tefrîk etmek iktizâ ediyor.

Tarz-ı 'atık taksîme göre fünûn-ı edebiyeye belâgat nâm-ı 'umûmîsi verilir ve belâgat; me'ânî, fesâhat, beyân, bedî' fenlerini câmi' bir 'ilimdir ki kavâ'id-i mevzû'a-i lisâniyyeye ri'âyet, elfâzı muktezâ-yı zâhirle icâb-ı hâle tatbîk, kelimât ve fıkârâtın tenâsüb ve tecâvübüne dikkat etmek için ittihâzı lâzım gelen kavâ'idi hâvidir, suretinde ta'rîf edilir.

Aksâm-ı mahsûsa-i belâgat ber-vech-i âtidir.

1. Me'ânî ki elfâzı muktezâ-yı zâhirle icâb-ı hâle, muktezâyât-ı efkâra tatbîk etmek fennidir.

2. Fesâhat ki elfâzın kavâ'id-i lisâniyyeye mutâbakat-ı tâmmesiyle vuzûh ve sühûlet-i ifâdeyi te'min eder.

3. Beyân ki ma'nâ-yı vâhidi, delâletde mütefâvit suver-i mütenevvi'ada ifâde etmek usûlüdür.

4. Bedî' ki kelâmın tezyinât-ı lâfziyye ve ma'neviyyesine 'âid usûl ve vesâili câmi' bir fendir.

Tarz-ı 'atık taksîm eksâm-ı erba'a-i mebsûteye 'arûz, kâfiye, inşâ, hitâbet usûlünü de ilhâk etmekle aksâm-ı edebiyeyi ikmâl eder.

Tarz-ı cedîd taksîm fünun-ı edebiyenin mevzu'uyyetinde hiç bir tebeddül ikâ etmiş olmaksızın [kesilmiş.] zâhiri, sırf maddî bir fark gösterir.

(3) Tarz-ı cedîd taksîm, fenn-i me'âniyi, kavâ'id-i lâfziyye ve kelâmîyyeyi hâvî olan sarf ve nahve tekmile ve âsâr-ı bedî'a-i fikriyyenin meziyyât ve nevâkısına mîzân olan mebhasü'l edebiyata mukaddeme 'addeder.

Aksâm-ı sâire-i edebiyye ise kâmilten mebhasü'l-edebiyatın zemîn-i iştigâlâtını teşkil eder.

Mebhasü'l-edebiyat :

Evvelen : fesâhat, beyân, bedî' fenlerini hâvî olmak üzere üslûb,

Sâniyen : Usûl-i inşâ kavâ'id ve envâ'ını câmi' olmak üzere te'lîf,

Sâlisen : 'arûz ve kavâfi usûlüyle envâ'-ı şî're mahsûs olarak nazım,

Râbi'an : Va'az ve hitâbet erkân ve âdâbını mufassıl olarak hitâbet,

Hâmisen : bütün aksâm-ı edebiyenin meziyyât ve nevâkısını ta'yîne mîzân olan intikâd aksâm-ı mahsûsasını câmi'dir.

Malûmât-ı mebsûtadan müstebân olur ki mebhasü'l-edebiyata muhatab olanlar lügatte, sarfta, nahivde, me'ânide hâiz-i behre olmalıdırlar.

ERKÂN-I EDEBİYYE

Erkân-ı edebiyye lafzî ve ma'nevî olmak üzere iki kısımdır. Erkân-ı edebiyye-i lâfziyye kelime ve kelâm, erkân-ı edebiyye-i ma'nevîyye fikir ve histir.

1. Kelime

Kelimât, efkâr ve me'âniye tercümân olan asvât-ı mahsûsadır. Bir sâhib-i kalem evvelâ sâhib-i [kesilmiş] olmalı yani isti'mal ettiği lisanın kelimâtına, o kelimâtın kıymetine, tarz-ı isti'mâline vâkîf bulunmalıdır. [kesilmiş] kifâyet etmez, o efkâra vâsita-i tefhîm olacak (4) kelimâta da mâlikiyyeti taht-ı vücûbdadır.

Kelime fikirden sonra tevellüd eder, fikir bir çiçek ise kelime onun semeresidir, fikir tekemmül ederse kelime bulunur, bir şekli-mahsûs ile telebbüs edemeyen bir fikir hadd-i kemâle erememiştir.

Bir muharrir için bir mecmû'a-i mükemmele-i lûgat teşkili ne kadar lâzım ise lûgat arasında mevcûd olan münâsebât ve irtibâtâtı tefrîk için de mümârese-i tâmmeye lüzûm vardır. Bu, kelimât-ı müterâdifeyi yekdiğerinden fark ve temyîz, suver-i iştikakiyyeyi ta'mîk ve ta'yîn etmeye vâbestedir.

2. Kelâm

Kelâm, kelimâtın bir yâhûd birden ziyâde cümle sûretinde tecemmu'udur. Kelâmın rûhu'l-meziyyâtı müttehidiyettir. Bu hâssa kelâmın bir fikr-i tâmmı muhtevî olması, efkâr-ı mütezâddeye inşî'âb etmemesidir.

Kelâm terkîbât-ı mütenevv'ia ve suver-i muhtelifede inşâ edilir; buna tarz-ı terkîb denilir. Tarz-ı terkîb hâl ve mevk'ie, tab' ve fikre göre tebeddül eder, ifâdeye tenevvü' verir. Bir tarz-ı terkîbin diğeri bir tarz-ı terkîbe müreccahiyyeti mutlak olmayıp nisbîdir, her birinin bir reng-i mahsûsu vardır ki bir takdîr-i mahsûs ile i'tilâf eder.

Mebhasü'l-edebiyat kelime ve kelâma mutazarrı' kavâ'id ile iştigâl etmez; bunlar lûgat, sarf, nahiv, me'ânî fenlerinin mahsûsâtındandır. Mebhasü'l-edebiyatın kelime ve kelâma te'alluk eden iştigâlâtı kelime ve kelâmın edebiyata te'alluk eden münâsebâtına munhasır kalır.

(5) 3. Fikir

Zihnin bir ma'nâya ta'likiyle husûle gelen netice bir fikirdir. Meziyyât-ı esâsiyye-i fikriyye; sıhhat, vuzûh, intizâmdır.

Fikirde *sıhhat*, hakîkate mutâbakatıdır :

Misâl :

Mansıbdâ bir olsa dahı ger ‘âlim ü câhil
Zâhirde müsâvîyse hakîkatde bir olmaz
Altun ile farzâ ki berâber çekile seng
Vezn içre bir olmak ile kıymetde bir olmaz

İbn Kemal

Zıddına misâl :

Ebr itse eger zülfüne nisbet ‘aceb olmaz
Kim yüzi suyn yire dökende edeb olmaz

Fikirde *vüzûh*, mevzûunda musarrahiyettir :

Misâl :

Âzâde-gân-ı kayd-ı emel ser-firâz olur
Nâz eylesin sipihre o kim bî-niyâz olur

Râgıb Paşa

Zıddına misâl :

Yolları sıdkın necâta müntehîdir mutlaka
Fî'l-i memdûhu felek kalb etse de mahmûd olur

Nevres

(6) Fikirde *intizam*, teşevvüşden masûniyettir :

Misâl :

Terakkî cism olaydı sa'y olurdu şüphesiz câni
Sezâdır haşredeki rûhu't-terakkî olsa unvânı

Nâci

Zıddına misâl :

Yelde bulmuş bû-yı zülfün suda aks-i ârızun
Kim yeli bağrına basup suya göz dikmiş habâb

Fuzûlî

4. His

Rûhun bir şeye incizâbı yâhûd bir şeyden inbi'âdından hâsıl olan te'essür histir. Hissiyât ihtirâsâttan tefrîk edilmelidir. İhti-râsât te'esürât-ı şedide-i dimâgiyyeden mütevellid teheyyücât-ı rûhiyyedir. Hissiyât ise muhabbet ve nefretten tevellüd eden bir meyelândan 'ibârettir.

His fikirden mücerred bir hâdise-i ruhiyye yâhûd 'ameliyyât-ı gayr-ı ihtiyariyye-i dimâgiyyeden münba'is bir hâldir. Hissiyâtın meziyyât-ı asliyyesi nisbet ve samîmiyyettir :

Hissiyâтта nisbet derece-i hissini sebep-i his ile mütevâzın ol-ması, şiddetçe onun ne fevkinde ne dúnunda bulunmamasıdır.

Hissiyatta samîmiyyet, ca'liyyet üzerine mübtenî olmayıp ha-kikî ve tabii olmasıdır.

Mebhasü'l-edebiyat efkâr ve hissiyâtın havâss-ı 'umûmiyye ve husûsiyyesini onlara lisan olan üslûbtan sonra tafsil eder. Bu iki erkân-ı edebiyeden biri edebiyatın dimâğı, diğeri rûhu kabî-lindedir, (7) binâenaleyh cism-i edebiyat olan üslûbtan sonra tedkik edilmeleri tabii'dir.

KABİLİYYÂT-I EDEBİYYE

Kabiliyyet-i edebiyeye; dehâ, san'at, hassasiyet, hayâl, hâtıra, muhâkeme, zevk sûretlerinde mütecellî olan mevâhib-i tabiiyyenin zîr-i sahâbetindedir.

Kavânin ve meziyyât-ı edebiyeye istihsâl-i vukûf kabiliyyet-i edebiyenin menâbi'ine vukûf ile kâim olacağı için ta'dâd edilen mevâhib-i fitriyye mebhasü'l-edebiyatın bir mukaddime-i tabiiyyesini teşkil eder.

1. Dehâ

Dehâ bir hâsse-i mümtâze-i cibilliyyedir ki zihni tabakât-ı âliyye-i fikriyyeye irfâ' eder.

Dehânın mahsûsât-ı 'ulviyyesinin esâsı, kuvâ-yı fikriyyeyi 'âmiyyet ve 'âdiyyetin fevkinde tutmasıdır. Dehâ, mümtâzân-ı beşere ihsân edilmiş bir 'atiyye-i 'âliyye -yâhûd- bir çeşm-i bâlâ-nigâh ve kudsiyet-penâhdır ki ma'rûz-ı nokta-i in'itâfı olan eşbâh ve efkârı hey'et-i 'umûmiyyesi ile görür, cihât ve teferru'ât-ı muhtelifesine enfâz-ı nûr-ı nazar eyler, tabi'at-ı maddiyye ve ma'nevîyyenin kenz-i hafî-i muhteviyyâtını keşf eder, ona bir sûret ve hayât verir ki icâd ediyor kıyâs olunur; dehâ dimâğ-ı beşerde tecellî etmiş bir bâhire-i ma'nevîyyedir ki pîş-i mecrâ-yı in'itafımıza galeyân eden maddiyyât ve ma'nevîyyâttan bir âlem çıkarır.

Pîş-dâire-i dühâtın enzâr-ı hayrete koyduğu âsâr-ı 'ulviyye karşısında fikir mebhût kalır, his gaşy olur; zannedilir ki kuvâ-yı fikriyye ve hissiyyeyi lertzân eden bir sadme-i berkıyyenin şedâid-i te'sîriyyesi altındayız.

(8) Dehâ hafâyâ-yı efkâra girer, tabakât-ı ulviyyede uçar; bir lisân-ı mahsûsu vardır ki nûrdan tahammur etmiştir; aktâb-ı illiyyînden dökülür zannedilir.

Bir fikr-i dehâ-perver nereye sevk-ı hulyâ ederse orada fevka't-tabî'iyye bir şey parlar zannolunur ki efkâra bir asâ-yı sihr dokunmuş, onları tutuşturmuştur.

.....
 'Ukûl bilmeğe kâdir mi sırr-ı ekvânı
 'Uyûn farkedebilsin mi 'umk-ı zindânı
 Nasıl mesâfe verir berkler sêmâvâta
 Nasıl ihâta kılar eşk-i dilde 'ummânı
 Dühûr-ı nâmütenâhî gelip kılar takbîl,
 Resîde-i ezel olmuş kürûr-ı ezmânı
 Bu cilvegâh-ı fenâda bekâsıdır meşhûd
 Hudâ denir o vücûdun ki görmeyiz onu

 Ölüm kılar bizi îkaz hâb-ı gafletten

- Ayrımayan da o lâkin zalâm-ı hayretten
 (9) Senin delilin olur hem seni eder ta'kîb
 Ağır gelir sana reftârı fart-ı sür'atten
 Eder temeshur ile hande bir kenâra durup
 Dönüp gidince kadar biz bu rezm-i 'işretten
 Gezin mesîrede eğlen yâ bir ziyâfette
 Olur biri ona hem-pâ o gün o hey'etten
 Gülüp şafak doğacakken senin de hurşidin
 Onun çıkar yüzü dehşetle 'umk-ı zulmetten
 Ümîd ü ye's verir bir yanında dûd-ı cahim
 Öbür yanında çiçekler bahâr-ı cennetten
 Gehî vürûdunu bekler dü dest ile âdem
 Gehî dü çeşmini örter düşünse dehşetten

- Bu taş cebînime benzer ki 'ayn-ı makberdir
 Dışı sükût ile zâhir derûnu mahşerdir
 (10) Bu hâk leyle-i ümmîdi andırır bence
 Bakılsa zulmete benzer fakat münevverdir
 Bu kabr-i tâze benim mehd-i fikretimdir ki
 Biraz sefil ise de hafredince berterdir
 Ey âfitâb ki bâlâ-yı sermediyyetten
 Bütün 'avâlîme nûrun hayât-güsterdir
 Bu kabr-i sâkiti ihyâya yok mudur tâbın
 Bu kabr kim içi bir necm-i rûh-perverdir
 Değil sitâre o bir rûh-ı cism-perver idi
 Ki 'arş-ı rahmete tekbîr ile sefer-berdir
 Seher o râh-reve hande-i melâikdir
 Tulû'-i mihr-i hakîkatse şâm-ı esmerdir
 O gün ki ben bulamam bir tarafta câ-yı karâr
 Tefahhus ettiğim elbet o vech-i asferdir
 O şeb ki fikr ile bî-hâb-ı ıztırâb olurum
 Düşündüğüm yine elbet o çeşm-i bî-ferdir

- (11) Birût'ta kumlara defnettiğim güzelse benim
 İçimde hande-nümâdır başımda muğberdir

[Ölü - Abdülhak Hâmid]

2. San'at

San'at bir silk-i mahsûsa inhimâk-ı tabi'iyeden mütevellid melekedir.

San'at, -mahsûlât-ı fikriyyede- bir kabiliyyet-i fitriyyedir ki dehâ ile bulur, hassasiyet ile ta'mîk eder, isâbet-i hükm ile karâr verir, zevk-i selîm ile bir şekl-i mahsûsa girer?

San'at dehânın zâde-i mutlakı değildir, mahrûm-ı dehâ olan bir tab'da isti'dâd-ı san'at bulunur.

Dehâ için bir mûcid denebilirse san'at için bir mi'mâr denebilir, binâen'aleyh âsâr-ı edebiyede dehâ ve san'at yekdiğerinden mütemeyyiz bir meziyettir.

Kabiliyyet-i edebiyede nokta-i kümmeliyyet dehâ ve san'a-tın bir âheng-i tâm içinde bulunmasıdır. Bu iki hâsse-i fikriyye bir memzûce-i 'ulviyye teşkil eder ki pîrâyesi bir hârika-yı bedi'iyeye-i fikriyye olur.

Bu havz-ı mümtâze-i tabi'iyeye hem-âhenk olursa mahsûlât-ı fikriyye nevâkısdan tenezzüh eder, dehâ ta'til-i vazife ettiği zaman san'at ifâ-yı hizmet eder, biri hâbide kalırsa diğèrinin fit-raten dikkati güşâdedir, biri ihmâl ederse diğèri ikmâl eder.

Dehâ bir mevhibe-i sırfe-i tabi'attır, san'at bir kabiliyyet-i fitriyye olmakla berâber o kabiliyyetin teşhîz ve tertîbine teb'iyeten tevessü' ve teşeddüd eder. Bunun içindir ki san'at kısmen bir mevhibe-i tabi'at, kısmen bir mahsûl-i gayrettir.

(12) Misâl-i âti bu iki hâsse-i mümtâzenin mahsûl-i bedi'îdir.

Mehd içre o âfet-i semen-ber
Mâh-ı nev içinde mihr-i enver

Cünbide olunca mehdi her ân
Sîm-âb gibi olurdu lertzân

Lerzişde idi o necm-i ümmîd
Âyîne içinde sanki hurşîd

Çâh içre misâl-i mâh-ı Nahşeb
Ya mihre yer oldu burc-ı Akreb

Gehvârede çün olurdu dil-gîr
Titrerdi gılâf içinde şemşîr

Hüsn ü Aşk - Gâlib Dede

3. Hassâsiyyet

Rûhun bir hâsse-i tabi'iyesidir ki iyiyi fenâyı, güzeli çirkini bilâ-işkâl his ve ihsâs eder. Hassâsiyyet enfâz-ı te'sir için vâsıta-i yegânedir; te'essür etmemiş bir kalb, bir kalbe te'sir edemez.

(13) Bir katre girye-i ye'se ağlamamış, bir incilâ-yı tebessüm kalbinde handeler uyandırmamış sâhib-i kalemin tasvîr edeceği yaşlar güler, tebessümler ağlar.

Hassâsiyyet bir rûh-ı seyyâldir ki yazan ile okuyan arasında ceryân eder.

Esâs fikrini hissetmemiş, ondan müte'essir olmamış bir kalem için muhakkak bir şeydir ki ihsâs ve te'sir kâbil olamaz.

Dimâğa intikâş eden me'ânide, pîş-i nazar-ı ihsâsa ma'rûz olan mevâddan letâif-i hafiyyeyi, bedâyi'-i mestûreyi, meknûzât-ı 'amîkayı keşf eden; onlara rûh bahş eden hissiyât ve efkâra mekşûf olacak bir sûret veren hassâsiyyettir.

Hassâsiyyet-i ca'liyye, tehassüs etmemiş fikirlerin ihsâs için cebr-i nefesidir ki, kalbde sâhte bir sadâ gibi 'aks-endâz olur.

Rûhen hâsıl olmamış bir te'siri fikren vermek için edilen cehdler yalandan ağlamak, yalandan gülmek gibi bârid te'sir husûlünden başka bir şeye hizmet etmez.

Manzûme-i âtiyyeye bakılsın, bir levha-i garra-yı zî-rûh gibi tab' ve fikre te'sir ediyor. Şâ'irin o manzara karşısında rûhu temâşâ-yı bedâyi'-i tabi'attan çıkan hiss-i 'ulvî ile mütehezziz, gözleri semâdan dökülen ziyâ-yı hazîn-i kamer ile meşbû' olduğu içindir ki bu kuvve-i te'siriyyeyi gösteriyor :

- (14) Nedir bu feyz-i mükemmel nedir bu hâl-i seher?
 Nedir hakikat-i 'ulviyye-i meâl-i seher?
 Neden bulur bu kadar revnakı zilâl-i seher?
 Ben olmuşum ezeli 'âşık-ı cemâl-i seher
 Senin de mi dilin âşüfte-i visâl-i seher?
 Nêdir bu hüzn-i garîbânen ey hilâl-i seher?

Ne var 'aceb ötesinde cihân-ı deycûrun?
 Nedir bilinmiyor aslı bu emr-i mestûrun!
 Nedir tulû'una bâ'is şu necm-i pür-nûrun!
 Değer mi tâbına; hâşâ!... O çeşm-i mahmûrun!
 Muharrik olmada sevdâma vaz'-ı meftûrun
 Senin de mi kederin vardır ey hilâl-i seher?

- Ne hoş zamân!... Ne garîbâne âlem-i meh-tâb!
 Hava ne hoş! Ne kadar dil-pezîr safha-i âb!
 Nücûm-ı zâhireyi rûhum eyler isticvâb.
 Olup da nûruna hâil ne anlıyor şu sehâb?
 (15) Bu şeb neden yine kaldım benim gibi bî-hâb?
 Ne derd ile müte'ellimsin ey hilâl-i seher?

Nedir o hüsn-i ilâhî cihân-ı bâlâda?...
 Nedir o nakş-ı mübâhî sipihr-i mînâda?...
 Nedir o nâ-mütenâhî letâfet eşyâda?...
 Kalır mı tâkat-ı dil bunları temâşâda?...
 Kimin o nur ki mevc urmada şu deryâda?
 Hudâ bilir ki perişânım ey hilâl-i seher!

Güzer-gehinde bulut mu o cem'-i zulmet-bâr?
 Veyâ havâyâ mı çıkmış zemîndeki kûh-sâr?
 Yanında hayli yakışmış o kevkeb-i seyyâr!
 Kimin o nûru semâvâtı dolduran dîdâr!..
 Nedir o sûrh u sefid?... Ah başlıyor mu nehâr!..
 Yarın sabaha demek sohbet ey hilâl-i seher!...

Hilâl-i Seher - Mahmud Ekrem

(16) 4. H a y â l

Fikrin tecelliyâtına şiddet ve cevdet, ruh ve vuzûh veren bir kuvvettir ki menkûşât-ı fikriyyenin cilâsıdır denilebilir.

Hayâl, icâd-ı tahayyülâtan 'ibâret olan kuvve-i muhayyileden tefrîk olunmalıdır.

Sanâyi'-i nefisede, kuvve-i hayâliyyeyi icâd ve tasavvurla müstatlî'ât-ı fikriyyeyi bir şekl-i zî-hayâтта tasvîrden 'ibâret bir hâsse olmak üzere ta'rif ederler.

Hayâl, efkârı tezyînât-ı hissiyât-perverâne ile ilbâs eder, ifâdeye renk ve hayât verir. Hayâl, fikrin bir meşşâtasıdır; fikir bir hakikat-ı 'uryân ise hayâl onun için bir libâs-ı tâbândır ki fikir onunla parlar, gözleri taltif eder, fikri okşar.

Hayâlden mahrûm olan fikir bir semâya benzer ki güneşten, bir göze benzer ki nûrdan, bir levhaya benzer ki renkten mahrûm olsun.

Hayâl, hâl-i ifrâtda olursa tagyîr-i hakâyık edeceği için fikir pûşide-i zulmet kalır. Hayâl bir buhara teşbîh edilir ki serbest bırakılırsa serpildiği zemîn-i sâfa hafif bir perde-i şeffâf çekerek nûru andırır, tazyîk edilirse bir sehâb-ı muzlim hâlini alır ki isâbet-gâhı reng-i siyâh altında kalır :

(17) Yine râhı bizim süvârânın
Tuttu dâmân-ı kûhsârânı
Hele manzûrum oldu pâyânı
Bunca gün gezdiğim şu sahrânın!

Vasat-ı âsmânda mihr-i bahâr
'Azametle ziyâ-nisâr olmuş
Kûh ü deşte eşi'a-bâr olmuş
Eylemiş kâinâtı şa'sa'a-zâr!

Dâmen-i kûha doğru gittikçe
Bir güzer-geh göründü nûrânî
Geliyor bang-i âb-ı cûşânî
Gûş-i tahsîne dikkat ettikçe

Akıyor nûr gördüğüm dereden
 Âb u eşcârı berk berk olmuş
 Zîr u bâlâsı nûra gark olmuş
 Vâdî-i Eymen olmasın görünen!

(18)
 Yuvalarda durur iken hâmûş
 Gelerek şevk-i tâze murgâne
 Başlamış âşikâne elhâne
 Yine tutmuş cihânı cûş u hurûş!

Ferş olunmuş kenâr-ı nehre çemen
 Yeni çıkmış şükûfeler yer yer
 Görünür her birinde reng-i diğér
 Ediyor hande rûy-ı dehre çemen

Ediyor meşk sâye-endâzı
 Tâze evrâk-ı sebzi eşcârın
 Arada ihtizâzı envârın
 Eyliyor 'arz nakş-perdâzı

Cevelâniyle âb-ı hoş-cereyân
 İki üç cedvel eylemiş peydâ
 Bölünür gâh gâh olur yektâ
 Ederek nûr-ı şems ile leme'ân!

(19) Sığmıyor cisme cân safâsından
 Bu ne âheng-i rûh-perverdir!
 Bilse zevkim ne zevk-ı hoş-terdir
 Raks ederdi cihân safâsından

Nusaybin Civârında Bir Vâdî'den - Nâci

5. Hâtıra

Hâtıra müstatli'ât-ı fikriyyeyi muhâfazadan 'ibâret bir hâs-
 sedir. Hayâl zemîn-i cevelânını, muhâkeme esâs mukâyesâtını, has-
 sâsiyyet mecmû'a-i te'essürâtını hâtırada bulur; hâtıra insanda
 bir hazîne-i medfûnedir ki fikrin ihtiyâcâtına dâimâ güşâdedir.

Hâtıra serî' yâhûd batî, sâdık yâhûd kâzib, sâbit yâhûd zâil olabilir; tahkîm meziyyâti, tahfif nevâkısı fikrin bu hazine-i servetini dâimâ taht-ı i'tinâda bulundurmakla mümkündür. Hâtıraya medâr olacak 'ameliyyât-ı fikriyye dikkatte iltizâm-ı şiddetten, mahfûzât-ı zihniyyeyi vakit vakit tekrâr ve ihyâdan, mahsûsât-ı müstali'ât ile te'sîs-i istinâsdan, efkâr ve vekâyî'i bir tertîb-i mahsûs ve ma'kul altında tanzîmden 'ibârettir.

Hâtıra ma'lûmatta yâhûd mahsûsâta olur; ma'lûmâta hâtıra muktesebât-ı 'ilmiyyeyi, mahsûsâta hâtıra intikâşât-ı muvakkata-i hissiyeyi muhâfazadan ve hîn-i icabda tasvîr ve tescîm etmekten 'ibârettir :

(20) Misâl-i âti mahsûsâta kuvve-i hâtıraya mir'ât-ı tecellîdir. Bu temâşâ-yı gurubdan mütehassıl intikâşât-ı hissiyye musavvirin dimâğında bir levha-i mahkûke gibi muhteviyâtını dâimâ bir sadâkat-ı tâmmeye ile i'âdeye müheyyâ görünüyor.

Sâhib-i makâle vakfe-gîr-i dikkat olmuş bir ressam gibi o gurubu, o hâl-i tabî'atı medîd bir nazarla seyr etmiş, dimâğına nakş eylemiş olduğu içindir ki bu derece sıhhatle tasvîre muvaffak olmuştur :

«Taht-gâh-ı saltanatın Akdeniz'e karşı ağyâra sed olunmuş bir bâb-ı âhenini denilmeye şâyân olan Kal'a-i Sultaniyye Boğazı'ndan girilir ve bir sâ'at kadar daha beri gelinirse Kudret'ten nûmûne-i letâfet olmak için yapılmış bir havz-ı behîştî görülür. İnsan birkaç gün o deryâ-yı safânın kenârında temâşâ-yı tabî'at etmelidir ki hazîne-i bedâyi'in ibzâlinde feyyâz-ı kudretin ne kerîm olduğuna zihninde bir mütâla'a hâsıl edebilsin. Ekser günlerde vaktâ ki akşam tekarrub eder, bâd-ı şimâl ile hevâyı cenûbî birbirinin âğûş-ı vefâsından koparak her biri dünyanın bir köşesine gurub ile memleketin en 'âşıkâne bir seyrângâhı olan o zemîn-i bîmisâli mev'id-i visâl eylemiş iken nâzenîn gibi mu'ânakaya başlarlar. O kadar âheste hareket ederler ki, teneffüsleri birbirinin gül cemâlini soldurur ve sadâ-yı pâları ağyâra ifşâ-yı râz endişesindedirler zannolunur. (21) Bâd-ı şimâle cilve-gâh olan suların emvâcı o kadar küçülür ve şemsin ziyâsı o kadar pâre pâre dağılır ki zemîne bir berrâk âyine ferş edilmiş denilebilir. Poyraz güzer-gâhı olan yerlerin bazı kerre ötesine berisine lodos dokunur yol-

lar açar ki serv-i sîminden fark olunmaz. Lodos uğrağı olan tarafların bazı vakit ötesinden berisinden poyraz geçer şekiller hâsıl eder ki havada bir ebr-i bahârî paralanarak denize dökülmüş kıyâs edilir. Hurşîd-i münevver ‘azamet ve saltanatıyla âfâka cevâhir-feşân olarak ufkun müntehâsına gelince atılmış pamuk şeklinde etrâf magribi dolaşan ufak ufak bulutların hâsıl ettiği nûra gark olmuş örnekler ne kavş-ı kuzahda, ne rengin-i elmâsda, ne ez-hâr-ı rebî’de, ne mürgân-ı Hindî’de görülmek ihtimâli vardır. Bir tarafı gâyet açık benefşe ve bir tarafı koyu ‘alev rengine gark olmuş veyâhûd bir ciheti âteşin aldan başlayarak ve tabaka tabaka penbe, turuncu kavun içi renklerinin kırk elli derece koyuluğundan açıklığına ve açıklığından koyuluğuna intikal ederek nihâyet kanarya sarısında karar vermiş veyâhûd dünyada ne kadar parlak varsa açıklıkta koyulukta kâbil oldukları derecâtın hiçbirini haricte kalmamak üzere umumunu cem’ etmiş bin türlü mülevven bulutlar dakika dakika (22) renklerini bir letâfetten bir bedî’aya tahvil ederek âheste âheste âfâkı seyr etmeğe başlarlar. Bir sürette ki yalnız denizde değil dağlarda bile şekliyle levniyle ‘akisleri müşâhede olunur. Bu ‘akisler ise dâimâ birbirine in’itâf ederek gâliba bâd-ı şimâl ile cenûbun hiffet ve gızetce olan tefâvütü dahi havada tabakât ve tabakâta bittabi’ âyîneliğe isti’dâd hâsıl eylediğinden sath-ı mâdan evc-i hevâya kadar dâimâ tagayyürde dâimâ televvünde bir nur ‘âlemi hâsıl olur ki tasvirine değil tasavvuruna bile imkân yoktur. Zamân olur ki deryâyâ bir bulutun levni ‘aks eder. Bir mâhir ressam tatlı sarı üzerine mevc mevc parlak penbe çehreli bir güzelin yanaklarını tasvir etmek istese bir âyîne-i billûr üzerine şebâbın tarâveti ve hüsnün nurâniyetiyle mümtezic birtakım âteşin elvân ezmiş olsa yine bu in’itâfın letâfetine ya müşâbih olabilir ya olamaz. Gurubdan sonra ya olur hava yine o hâlde râkid kalır, mehtâba da tesâdüf olunmaz nazarlar hâb-ı seherî gibi lâtîf ve rûh-âver bir zulmet-i sükûta dalar vü-cûdlar câme-hâb-ı nev-bahârî gibi hafif ve cân-perver bir sûtremi ârâm içine düşer. Gâh olur hava râkid kalmakla beraber ayın bedir olduğu zamânlara tesâdüf olunur. Serv-i sîmine bakılsa (23) sanılır ki şu’leden mahlûk bir perî deryâyâ girmiş nâzân nâzân şînâverlik ediyor. O şînâverlik ettikçe vücûdundan, geldiği yerlere doğru nûr akıp gidiyor. Gâh olur rüzgârlardan biri galebe etmekle berâber mehtâba da tesâdüf olunmaz. ‘Ummân-ı zalâm içinde na-

zardan nihân olarak seyr ü sefer eden gemilerin sağındaki solundaki kandillerden öteye beriye allı yeşilli mehtâb akar. Akşamlarının bu letâfeti sabahlarının rûhâniyyetine nisbet olursa aralarında uykusuzluktan cemâlini reng-i melâl bürümüş bu câme-hâb yerine siyeh gîsûlarına bürünmüş de henüz uykuya varmış bir esmer gözlüyle sırma saçlarını boynunu üstüne dağıtmış açılmış ve gayet hafif bir sehâb ile mestûr olan nûr-ı seher gibi göğsünü bir ince tül gömlekle setr etmiş de henüz mâî gözlerini uykudan açmış sâf çehrelî bir dilber kadar fark bulunur. Öyle sabah ki istîlâ ettiği yerlerin neresine nazar-ı hakîm ile bakılsa dağları taşları katreleri zerrelere bir lisan-ı hâl olmuş Sâni'-i Kudretin eltâf-ı 'azamet ve i'câz-ı kemâline hamd ü senâda görünür.

Hadîka'dan - Nâmık Kemal

(24) 6. M u h â k e m e

Muhâkeme, mevâd ve efkârı mu'âyene ederek beyinlerindeki münâsebât ve ta'allûkât hakkında bir fikr-i sahîh usûlünü ve iyi-yi fenâdan, güzeli çirkinden, lâzımı fazladan tefrîki te'mîn eder.

İsâbet-i hükmenden mahrûm bir fikir, irtibât ve imtizâcdan mütecerred, intisâk ve âhenkden mahrûm menkuşât ve mahsusâta mâliktir.

Âsâr-ı edebiyede kıymet-i hakîkiyye efkârın münsecim ve muntabık olması, mevzû'un sıhhat-ı fikir üzerine müesses bulunmasıdır. Fikirde vahdet, nisbet, merbûtiyyet olmalıdır. Muhâkeme bir kuvve-i miknatısiyyeye teşbîh edilebilir ki bütün efkâr-ı mütecâniseyi bir nokta-i merkeziyyede cem' eder.

Makâle-i 'âtiyyede muhâkeme fikrin rehber-i dâimisi gibi dâimâ mübâderât-ı zihniyyeye refâkat ettiği için efkârın merbûtiyyet ve müttehidiyyetine bir sekte, bir 'âriza irâs edilmiyor. Fikir cereyanında mecrâ-yı hakîkat ve sıhatten biraz olsun inhiraf etmiyor. Fânûs-ı mürşid-i muhâkemededen mahrum bir fikir bu zemîn-i bî-pâyân üzerine salıverilse bir 'ummân-ı bî-kerân içine atıvermiş zevrakçeler gibi ta'yîn-i nokta-i teveccühde 'âciz kalır, efkâr-ı zâide ve haşviyye içinde boğulur; ne diyeceğini, ne demeyeceğini şaşırır; bir Herc ü merc-i mübâderât-ı fikriyye içinde hangisini alacağını, (25) hangisini bırakacağını bilmez, burada ise

mebnâ-yı teessüsünün sıhhatinden emîn olan fikir ne söylemek lâzım olduğunu, ne söylemeğe ihtiyâc olmadığını tamâmıyla ta'yîn etmiş; öyle ki bir kelime fazla, bir fikir nâkıs değil gibi görünüyor; muhâkemenin fikri maksada sevk etmekten, matlûba takrîb eylemekten bir an hâli kalmadığı anlaşılıyor :

«Hamd-i nâ-mahdûd ve senâ-yı nâ-ma'dûd ol Hazrete sezâvârdur ki her zerre-i mevcûd ve her dâhil-i dâire-i vücûd, ol Hazretün vücûb-ı vücûdına delîl-i katı'dur, ve minnet-i bî-kıyas u şükr ü sipâs şol cenâba nisârdur ki tertîb-i mümkinat ve nizâm-ı mevcûdât ol cenâbun vahdâniyyet-i zâtına bürhân-ı sâtı'dur.

Bir sultândur ki, cemî'-i âlem saltanatına sultân-ı kadîm, bir sübhândur ki her mevcûd tesbîhine kavî vü dâim.

Bir melikdür ki âlem-i milk ü melekût memleketinden bir hıttâ. Bir pâdişâhdur ki sahn-ı sarây-ı 'izzetinde 'arş u semâvât bir kubbe. Bir mübdi'dür ki 'adem hızâne-i ibda'idur. Bir müciddür ki yokluk vesîle-i ihtirâ'idur. 'Akl-ı dûr-bîn ufk-ı zirve-i kemâlini göremez. Vehm-i tîz-per, dâmen-i sürâdik-ı celâline iremez.

Nesr-i tâir-i hâtır-ı insânî ki her vakit mevcûdât-ı ulvî vü süflî şikâr-ı mihleb ü minkâridur (26) bir nefes, rübûbiyyeti hevâsında per açup uçamaz. Ve tâvus-ı 'akl u fikret-i âdemî ki rûz u şeb fezâ-yı melekût ve sahrâ-yı ceberrûta cilve-sâzdu; bir kadem, ulûhiyyeti sâhasında siyâhat idemez. 'Ukûl-i müfârîka ki eltaf-i mahlûkât ve ekmel-i mevcûdatdur, lutf u kemâli sıfatlarınınun ih-sâsında mütehayyir ü bî-hûş, nüfûs-ı nâtıka ki vesâyit-i 'âlem-i ervâh ve vesâyil-i me'âlim-i eşbâhdur; 'izzet ü celâli kûynun finâsında vâlih ü medhûş. Kerûbiyyûn ki kâinata server mevcûdâta mihterlik külâhı başlarında konmuşdur; anun kulluğu kemerini can miyânına bağlamışlardır. Ve rûhâniyyûn ki alâyık-ı irtibâtât-ı cismânî ve kuyûd-ı selâsil-i heyûlâiden âzâdelerdür; anun rıkkıyyeti tavrını vücûdları ciydine takmışlardır.

Sevâkib-i nücûm ve kevâkib-i rücûm ki menâkib-i merâkib-i eflâke süvâr olmuşlardır; şevket ü 'azameti nat'ında bir kaç hôr u zaîfçe piyâdelerdür. Mevâlîd-i süflî ve netâyic-i unsurî ki sicn-i tabî'atde kayd-ı şeş cihet ile mahsûrlardur; celâl ü kahır zindânında bir niçe mahbûs olmuş üftâdelerdür.»

Tahmîdât'dan - Sinan Paşa

(27) 7. Zevk

Âsâr-ı sanâ'iyeye ve mahsûlât-ı fikriyyede letâif ve nevâkısı derhal keşf eder bir hâssedir ki bütün meziyyât-ı tabi'iyenin hâkimidir.

Muhâkeme; mukâyese ve mu'âyene ettikten sonra kabûl veyâ red eder; zevk bir hükm-i âti ile beğenir, yâhûd beğenmez; bir hiss-i münferiddir ki irâdât-ı nefsiyyesine mâlikiyet-i mutlakası vardır; 'ameliyyât-ı 'akliyye ve mantıkıyyeden münşâ'ib değildir.

Mîzân-ı muhâkemenin keffe-i tedkikine sığmayan âsâr-ı fikriyyeyi temyiz ve takdîr eden; bir renkte, bir şekilde mevcûd olan gayr-i kâbil-i tahlîl letâifi gören; bir fikrin bir hissini muhtevî olduğu zarâfeti hisseyleyen bir kuvvet; el-hâsıl tab' ve fikre muhâkemenin tenvîr edemediği hafâyâ-yı muzlimeyi mekşûf tutan bir meş'ale-i irşâddir.

Musîb olursa zevk-i selîm, mugallat olursa zevk-i sakîm denir. Birincisi nasıl bir mürşid-i nûrânî ise, ikincisi öyle bir muğfil-i zulmânîdir.

Zevk-i selîm; zevk-i dakîk, zevk-i hâss, zevk-i sâf suretleriyle üçe münkasımdır.

Zevk-i dakîk, en hafif renkleri hisseder, gûyâ ki fikrin hurde-bînidir. (28) Zevk-i hâss hissiyâta tâbidir, buna nabz-gîr-i kalb denebilir. Zevk-i sâf mu'âyeneye te'sis-i hükm eder, o bir müşâvir-i fikrdir. Edebiyat-ı Cedîde-i Osmâniyyede; Ekrem'de zevk-i dakîk, Hâmid'de zevk-i hâss, Kemâl'de zevk-i sâf galebe eder.

Emsile-i âtiyye zevk-i sakîmin mahsûlât-ı garîbesidir :

Getürdi leb nemek u gamze sîh u ruh âteş
Pişürdi laht-ı ciger mâ-hazar kebâb sana

Hâzık

'Arz eyleme bî-hûde yere zahmını ey dil
Yok hokka-i eyyâmnda merhem ne verirler

Nâbî

Tırâş oldukça hatt-ı yâr rüyunda cilâ artar
Fetîl-i şem'a benzer kim kesildikçe ziyâ artar

Nahîfî

Kûh-ı mihnetde başum her sû yaşum ırmaglar
Firkatinde çekdigüm âlâmı çekmez dağlar

Yahya

- (29) Kirpikleri uzundur yârün hayâle sığmaz
Bu eski meseldür mızrak çuvala sığmaz

Hevâî

Nutk-ı cân-bahş-ı hayâlin habs idelden dîdede
Tel kafeslerde ciger lahtıyla bülbül besleriz

Yüsri

Şeb-i hicrân gören hunîn müjemle çeşm-i giryânım
Sanur bir havzdır etrâfı saf saf ergavan açmış

Kaşın bir fülkedir dürülmüş ey meh mevc-i
hüsnünden
Cebînin lüccesinde kâkülünden bâd-bân açmış

Kâzım Paşa

Buldukça eşk-i dide-i ter cûşîş ü sükûn
Gûyâ ki cezr ü med ile deryâ gelir gider

İzzet Ali Paşa

Bagrım firâk oduyla yanmış kebâba benzer
Keyfiyetiyle şi'rim rengîn şarâba benzer

- (30) Bu kara kara eski göynükleriyle sînem
Yer yer ocağı kalmış şehr-i harâba benzer

Ata

Bir usûl-i garîbe-i tabâhatla pişen o kebâbda, hokka-i eyyâm-
da merhem arayan yarada, şem'a fitili gibi kesildikçe parlayan
sebz-i hatda, başı dağ ve gözleri ırmak bir enmüzec-i halt-ı tab'iat-
ta, çuvala sığmayan mızrağı andırır kirpiklerde, ciğer kebâbıyla
beslenen hayâl-i yârda, ergûvânı andıran kanlı kirpiklerde, ter-
sine dönmüş ve kâkülden yelken açmış fülkeye benzeyen kaşlara,
cezr ü med gibi gelip giden göz yaşlarında, sine ocaklarında yetiş-
diği anlaşılan kebâba refakat eden o şarâbda zevk-i selîm o kadar
şâyân-ı nefret şeyler bulur ki ikrâh eder.

Zevk-i selîme misâl:

Bu pîçtâbına aceb âhımız mı oldu sebab
Neden o zülf-i semen-bû büküm büküm bükülür

Fâik Memduh

(31) Bir sükkerin girişmesi bir tatlı handesi
Bir nâzenin tekellümü bir hoş edâsı var

Nedîm

Bimâr ise de her ne kadar çeşm-i siyâhın
Uşşâkı perîşân edecek kudreti vardır

Nâbî

Yine bugün acabâ kaç cihân harâb olmuş
Ki gûşe-i nigehin mahşer-i 'itâb olmuş

Nedîm

Vechinde aks-i mehtâb titrer de gösterirdi
Nûrun ziyâyâ karşı aczin sarîh u ra'nâ

Mahmud Ekrem

Bahtiyâr olmağı sevdâdan merâmı tab'ımın
Bahtıma düşmen kesildin tab'ıma yâr olmadın

Nâbizâde Nâzım

Yangın mı desem nedir o gözler
Her nazrası bir sezâr-ı dîl-sûz

Abdülhak Hâmid

- (32) Dîdârını rû'yâma niçin hasr ediyorsun
Mutlak mı karanlıkta gezer mâh sanırsın
Zannım o şafak rûyunu setr etmeye bâ'is
Mîhr ü mehi mahcûb görür de utanırsın

Nâmık Kemal

Pîş-i çeşmimden geçerken tîz reftârınla sen
Ben nasıl sanmam şitâb eyler hayâtım sîneden

Nâbizâde Nazım

Aşkımı isbât için olmakda âhım tercümân
Aşkım âteş-nâk seyr et ve cemâlîm âteşin

Hâlîl Kâmil

Güller açmış cemâl-i handânı
Her gören dir o vech-i rahşânı
Bu ne yâ Rab ne gonçe-i pür-nûr
Sanki bir mevce-i tebessüm iken
Yere düşmüş dehân-ı hûrîden

Mehmed Tahir

- (33) Mübeyyiz-i ezeli hâmeden mi sıçratmış
O gerdenindeki hâl-i siyâha bir bakınız

Tevfik Nevzad

Arz et nasıl olurmuş dünyâda fitne nâim
Çeşmân-ı cân-sitânın mahmûr-ı hâb-güster

Mahmud Ekrem

Güneşler etmede nûr-ı siyâh içinde zuhûr
Edince zûlf-i siyâhı nikâb-ı hüsnünüze

Mehmed Tahir

(34) Birinci Kitâb

Ü S L Ū B

Üslûb yâhûd beyân fikrin lisanı, ihtisâsât ve mütâla'âtımızı irâe eden kuvve-i ifhâmıdır ki efkâr arasında vâsita-i münâkaledir.

Üslûb ihtisâsât ve mütâla'ât-ı beşeriyyenin bir ma'kesi olduğu cihetle tabâyi' ve ahlâk-ı beşeriyye ile berâber tebeddül eder. Binâenaleyh üslûb muharririn tab' ve fikrine, zemîn-i hissiyâtının cins ve nev'ine, mevzû-ı bahs olan eşhâsın hulkiyyet ve tabî'atına göre tehâlûf eder.

Lisan, tabâyi'in zir-i te'sirinde bulunduğu için mensub olduğu kavmin ve tercümân-ı efkârı olduğu şahsın tarz-ı hissiyâtına göre tebeddülât gösterir ki üslûb yâhûd beyân ta'bir olunan hâlde o, tebeddülâtın vücûda getirdiği bir şeydir.

Hükemâ-yı garbiyyeden biri «beyân 'ayn-ı insândır» sözüyle üslûbun tabâyi'-i beşeriyyeye bir ma'kes-i sahîh olduğunu bir lisân-ı mûcizle ifâde etmiştir.

Her şahsın kendine mahsûs bir tarz-ı tabî'î olduğu gibi bir tarz-ı beyânı vardır. Onun içindir ki ihtilâfât-ı tab'in sîmâlarda nakş ettiği te'sirât üslûblarda da mün'akistir.

Âsâr-ı edebiyede üslûb hüsn-i ifâdeden 'ibârettir. Hüsn-i ifâde kuvve-i nutkiyye gibi ihsâs ve ifhâmıda isâbeti te'mîn eder bir hâsse-i bedî'adır. Ef-kâra bahş-ı te'sir ve kuvvet eden [kesilmiş] vücûd veren, mevâdda hayat ve hareket uyandıran; za'îf şeyleri (35) takviye, 'âdî şeyleri a'lâ, 'âmmî şeyleri tezyîn eyleyen odur; onun sâyesindedir ki her zamânın savurduğu âsâr a'sâr içinde mahsûlât-ı bedî'iyye-i fikriyye bir hayât-ı ebediyyeye mazhar olmuştur.

Güzel yazmak için güzel düşünmek, güzel hissetmek ve güzel ihsâs etmek icâb eder. Birincisi muhâkemede, ikincisi hissiyâta, üçüncüsü lisânda mevhibât-ı fitriyye ve muktesebât-ı ilmiyye ile hâiz-i kabiliyet olmakla vücûda gelir.

Üslûb lisânın tarz-ı isti'mâl ve tatbîkini ta'yin eden bir kâ-nundur ki havâss-ı 'umûmiyye-i üslûb, havâss-ı husûsiyye-i üslûb, tezyinât-ı lâfzîyye-i üslûb, tezyinât-ı ma'neviyye-i üslûb nâmlarıyla dört kısım-ı mahsûsa inkisâm eder.

Birinci Bâb

Havâss-ı 'Umûmiyye-i Üslûb

Havâss-ı 'umûmiyye-i üslûb ifâdede vücûduna vücûb-ı kat'î bulunan havâssdır ki sekizdir : 1. Fesâhat, 2. Vuzûh, 3. İhtisâs, 4. Munakkahiyyet, 5. Tabi'iyet, 6. Necâbet, 7. Selâset, 8. Mutâbakat.

1. Fesâhat

Fesâhat -ki hasâis-i sâire-i üslûbun mâderidir- ta'bîrât-ı sâlime ve makbûle isti'mâlinden, kavâid-i sarfiyye ve nahviyyeye tatbîk-i lisân ile ifâde-i merâmdan 'ibârettir. Kelime ve kelâmda bulunur, binâen'aleyh kelimenin hey'et-i münferidesiyle (36) kelâmın hey'et-i 'umûmiyyesinde te'mîn-i fesâhat için kelime ve kelâma âid nevâkısdan [kesik]

Muhill-i fesâhat olan nevâkis : Garâbet-i elfâz, galat-ı tehakkümü, za'f-ı te'lîf, şiveye mügayeret, tetâbu'-ı izâfât, ta'kid, tenâfürdür.

Garâbet-i elfâz : Lisânda mevcûd olmayan veyâ lisân-ı sâfa kabûl edilmeyen veyâhûd isti'mâli mahdûd ve gayr-i münteşir olan elfâz ve kelimât-ı gayr-i me'nûse kullanmaktan 'ibârettir.

Sınsanmak, haydalanmak, yağşamak, kaynâmak gibi isti'mâli bazı muhâl [kesik] mahsûs olup lisân-ı edebe kabûl edilmeyen kelimelerle âsâr-ı eslâfda tesâdüf edilen ve artık hâl-i metrûkiyette kalan eyleyüben, buncılayın, kalupdur, olicak, olisar, gelübdür yolunda ta'bîrât ihtiyâr-ı garâbet edilmiş olmaksızın isti'mâl edilemez.

Bunlar üdebâ-yı kadîme nezdinde müsta'mel olduğu için onlara nisbeten garîb olmakla berâber lisânın hâl-i hâzırına ve binâen'aleyh bize nisbeten garîbdir :

Geldimse n'ola ben şu'arâ devrine âhir
'Âdet budur en sonra gelir bezme ekâbir

Nev'î

Harâbâtı meger biz görmeyelden çok zamân olmuş
Yetişmiş tâzeler muğ-beçeler pîr-i mugan olmuş

Ataî

Kandan açâ yâre ol hûnî 'aceb şimden girü
Sînem üzre kalmadı bir yer ki anda yâre yok

Remzî

Leblerün teg la'l ü lâfzun teg dür-i şehvâr yok
La'l ü gevher çok lebün tek la'l-i gevher-bâr yok

Fuzûlî

Habs edermiş zenahun zülfüne ber-dâr olanı
Ne kalısar acabâ ben dahi ber-dâr olıcağ

Figanî-i Maslûb

Misâl-i şebnem-i nergis-nişîn gözümde uçar
O denlü câm-ı mey-i hûş-güvârı önmüşüz

Ahmed Paşa

Var mı bir bencileyin nefis-i nefis
K'ola âzâde vü bî-havf-ı reîs

Şinâsî

Lütf ummayız hemân bizi rencide etmesin
Ancak kibâr-ı asra ricâmız olur bizim

Müverrih Râşid

Cevr etmedense öldürüver bari kurtulam
[kesik]

- (38) Arz-ı hâl etmeğe cânânımı tenhâ bulamam
Seni tenhâ bulıcak kendimi aslâ bulamam

Lâ-edri

Hak bilür derd ile cân virdigüme gam niçün
Öldüren tek beni sen yâr-ı cefâ-kâr olsun

İshâk

Dünyada gözüm gibi bana olmaya yoldaş
Kim bile bilür bile turur bile döker yaş

Lâ-edri

Muktedâ-bih-i üdebâ tarafından kabûl edilmemiş elfâz-ı Ara-
biyye ve Fârisiyye isti'mâli garibtir. Misâl :

Âb-ı zülâl-i terakkî-i hâl câri-i mecrâ-yı gül-âb-ı icmâl ve âf-
tâb-ı ikbâl-i telakkî-i kemal mütevârî-i verâ-yı sehâb-ı imhâl olan
mehtâb misâl gerilemekte olduğumuz icâb-ı suâlden ârî ve etrâb
ü emsâl ilerlemekte oldukları irtiyâb ü işkâlden berîdir. Hulâsâ-ı
makal ve nekâve-i meâl ilm-i hâlle emr-i zî-bâldir. Su'ûbet-i mû-
cibü'l-keâlîni iklâl ehemmi hutûb-ı vâcibü'l-i'mâl ve sühûlet-i
müstevcibü'l-ikmâlini istihsâl akdem-i şugûl-i lâzimü'l-iştigal iken
bazı kral-ı miksîr-hisâl tertîl ü teksîr-i kıl ü kal eyleyerek is'âb-ı
iktisâb eylemeleri müeddi-i i'tilâdır.

Ta'dîl-i Usûl-i Mekâtib ve Medâris
Ve Tertîl-i Husûl-i Matlab-ı Medâris

makalesinden

Abdülhalim Bey

Bu misâlde kelimât-ı gayr-i müsta'mele birkaç taneden 'ibâret olmakla berâber yine ihlâl-i fesâhat etmektedir, halbuki âsâr-ı edebiyede cemi' elfâz-ı garîbeyi san'at-ı mahsûsa ittihâz eden kudemâ-yı münşiyânın âsârı elfâz-ı gayr-ı me'nûse-i müteselsile ile leb-â-lebdir :

«Hâsılı şirk mesâyid-i sayyâd kisâ-yı zühhâd revâ-yı nakdi kınâ-i Garanik bürka'-i vera' burnûs-ı câselik kindîl-i cevâmî vü savâmî garet-i mindîl-i sevâmî-i rıka' hasâret-i minber-i mesâcid-i ibtâr-ı esâcid-i âbâr-ı me'âbid-i menâr-ı evâbid zebân-ı mirtâz-ı su'bân-ı fezzâhın lisân-ı edîb hüsâm-i kazîb şemşîr-i hatîb tîg-i Hülâgu sancak-ı sâil-i râyet münkir-i cerrâr-ı leşker leşker-i cerrâr-ı dâdâr-i dâver dâver-i dâdâr oldu».

Şefiknâme'den

Bu cüst ü'cû-yı elfâz-ı garîbe izhâr-ı vukûf u dâniş arzusundan neş'et eder ki ne derecelerde şâyân-ı ihtirâz olduğunu bu tarzda yazılmış makalâtın mütala'asından hâsıl olan kelâl tefhîme kâfidir. Üdebâ-yı sâlife nezdinde lisân-ı edeb sırf (40) lisân-ı havaş olmak üzere telâkki edildiği içindir ki bu yolda elfâz-ı garîbe-i müteselsileden mürekkeb makalât şâyân-ı nazar-ı tahsîn görüldü. Lisân-ı Türki devr-i teceddüd-i edebe girmeye başladığı zamandan beri per ü bâl-i cevlânını zabt eden kuyûdu parçalayarak dâimâ tamâmiyyet-i nefsiyyesini ihrâza şitâbân olduğu için lûgat-ı Türkiyye tedricen üzerinde bir sıklet-i zâide hükmünde olan ve kabûlüne ihtiyac görülmeyen elfâz-ı Fârisiyye ve Arabiyye'yi terk etmektedir. Kudemâ-yı üdebânın ihtiyâr-gerdeleri olan tarz-ı üslûb ise bu elfâz-ı garîbeyi türlü sanâyi'-i lâfziyye, türlü i'vicâcât-ı cümeliyye ile yekdiglerine kayd etmek; Türkçe yazılmış bir şeyde Türkçe'den bir nişâne bırakmadıktan başka ne Arabça'ya ne Acemce'ye benzer bir hâlde de bırakmamak esâsına mübtenî olduğu içindir ki âsâr-ı edebiyeye-i kadîme şu garâbet-i ifâdeye kalmıştı. Bu tarz-ı mu'avvec-i ifâde bir daha ser-nümâ-yı zuhûr olmak ihtimâlini bırakmaksızın pesmânde kalmıştır; yok[sa] erbâb-ı kalemden kimse tasavvur olunamaz ki onun ihyâsı fikrini iltizâm etsin. İsti'mâli merâtible ifhâm olunacak elfâz-ı Arabiyye ve Fârisiyye'ye gelince; lisân-ı Türki henüz nokta-i gaye-i tekemmüle vâsıl olmadığı için Arabî'den, Fârisî'den birçok elfâz ve ke-

limât isti'âresine müftekindir [kesik] lisân-ı şî'r ve edeble ıstı-lâhât-ı fenniyyede müsbet ve müsellemler olduğu için erbâb-ı lisân [hep] lûgat-perdâzî için değil fakat noksânî-i lûgatçe-i Osmânî'yi ikmâl arzusuna ve lisânın muhtâcî bulunduğu bir kelimeyi isti'âre lüzûmuna teb'iyeten Arabî ve Fârisî'ye mürâca'âtta (41) muhtâr addedilmeli ve iltizâm-ı garâbetle şâyân-ı ittihâm görülmemelidirler. Herhalde yavaş yavaş lisân-ı Türki'ye sokulan istasyon, şö-mendifer, konsültasyon, kongre, konferans, visite, reçete, vapur gibi lâ-yuadd kelimât-ı ecnebiyye hîn-i bidâyet-i tedâvülünde garâbetle mahkûm olmak lâzım gelirken bunların ta'ammüm ederek şimdi bil'âkis lisânımızda yâhûd lisânımızın iki menba'-ı sâfî olan Arabî'de, Fârisî'de bulunabilecek mukabillerinin garîb addedilmesi şâyân-ı teessüf hâllerdendir. Lisânımıza bâhire, vapurdan; mü'temer, kongreden; mevkif, istasyondan; demiryolu, şömendiferden pek çok ziyâde yakıştığı hâlde onları kullanıp da bunları terk etmek gayr-ı kâbil olmuştur. Bundan sonra olsun lisân-ı Türki'nin muhâfaza-i sâfiyyetine i'tinâ etmiş olmak için henüz ta'ammüm etmeyen ta'birât-ı ecnebiyyeden meselâ fonograf yerine râkım-ı savt, telefon yerine nâkil-i savt gibi terkibât kullanmak mümkün olduğu hâlde şâyân-ı istigrâbdır ki ekseriyet-i erbâb-ı kalem ih-lâl-i sâfiyyet-i lisanda 'inâd ediyorlarmışçasına elfâz-ı ecnebiyyeyi tercih etmektedirler; bu ise şâyân-ı taklid olmaktan ba'iddir.

*
**

Galat-ı tehakkümî : Bir lâfzın şekil ve telâffuzunu tağyîr ve yâhûd elfâz arasında münâsebât-ı gayr-ı tabi'iyeye te'sis etmekten 'ibârettir. Şu ta'rife göre lâfızda ve terkibte olmak üzere iki suretle vâkî'dir.

(42) Lâfızda galat-ı tehakkümî harekât-ı hurûfu tezyîd, tenkîs, tebdîl; sâkini tahrîk, muharreki teşkîn, müşeddedi tahfîf ve hafîfi teşdîd, maksûru temdîd ve memdûdu taksîr etmek; müennes, cem', masdar, sıfat olanlara tekrar bunlara mahsûs edevât ilhak veyâhûd kelimât-ı Türkiyye ve Fârisiyye ve ecnebiyyede mahsûsât-ı Arabiyye tatbîk ve isti'mal eylemek sûretiyle vâkî' olur.

Tezyide misâl :

Beni bîmâr-ı hicrân eyledin sen dâhi bîmâr ol

Nedim

Kim bilirdi şu'arâ olmasa ger sâbıkda
Dehre devletle gelip yine giden şâhânı

Nef'î

Zen merde civân pîre kemân tîrine muhtâc
Eczâ-yı cihân cümle birbirine muhtâc

Basir

Benzetme mihr ü mâhı felekte cemâline
Tâ ki kimesne işide yirin kulağı var

Mahmud Paşa

(43) Bana ne ben rind-i cihân-dîdeyim
Etmez eser bana gam-ı rûzgâr

Nef'î

Tenkise misâl :

Bu hûb u zîşt-i cihânı temîz eder mi olan
Misâl-ı âyine-yeksân derûn u birûnu

Nâbî

Tebdîle misâl :

Çeşm-i rağbet rahş-ı isti'dâdıma mehmûzdur

Haşmet

Zemânında Anadol semtinin etrâf u eknâfın
Celâlî eşkiyâsı cümle etmiş idi tâlânı

Hemdemî

Gonce-i ter idi gül-bün içre
Çerh anı koydu felâhan içre

Fâzıl

Tahrîke misâl :

Bezimde kulkul-ı minâ mülün keyfiyyetin söyler

Râgıb

(44) Teskîne misâl :

Demidir hâme ger tayy eylese vâdî-i hezyânı

Nef'î

Tahfife misâl :

Tâ kim bilesin lütfunu servin leb-i cûda
Ey dîde-i ter ol kad-i mevzûnu hayâl et

Nesîb Dede

Teşdide misâl :

Her katre-i nâçizi eder bir dür-i yektâ
Terbiyye ona yerde gerek ola yem-âsâ

Hâmî

Temdide misâl :

Hasret-i verd-i ruhunla lâle-i nu'mânı gör
Baş açık abdâl olup beline yaprak bağlanur

Şehzâde Korkut

Dimem kim 'adli yok yâ zulmü çok her hâl ile olsa
Gönül mülkine andan gayrı sultân olmasun yâ Rab

Fuzûlî

(45) Taksîre misâl: *... ..*

... .. Görünce ruhların güller ateş-nâk oldu reşkinden

Sâmi Paşa

Bâkire, seyyibe, hâmile, tevâbi'ân, evrâklar, a'zâlar, perişaniyyet, vâriyyet, bendegiyyet, germiyyet gibi dâimâ tesâdüf olunan galatât-ı tehakkümiyye erbâb-ı fesâhatın hiçbir zamân dâire-i kabûlüne dâhil olamaz.

Terkîbde galat-ı tehakkümü, sıfat ve mevsûf mutâkabatına 'adem-i ri'âyet, elfâz-ı Arabiyye ve Fârisiyyeye edevât-ı Türkiyye ilhâkıyla bunları kelîmât-ı Türkiyye hâline koyduktan sonra Arabî ve Fârisî kavâ'idine tatbîkan izâfe eylemek, kelîmât-ı Türkiyye ve ecnebiyyeyi kavâ'id-i Arabiyye ve Fârisiyyeye tâbî' kılmak ve kelîmât arasında münâsebât-ı gayr-ı tabî'iyye te'sîs eylemek sûretleriyle envâ'-ı muhtelif-i müte'addidede vukû'a gelir ki bunlardan biri ancak kavâ'id-i mevzû'a-i lisâniyyeye tevfi'k-i ifâde ile mümkündür.

... ..
Gûyâ ki verip hiddet-i bî-câ
Gülşen-geh-i ruhsârına buhrân

Abdülhak Hâmid

... ..
Hallı kaydı ile mes'ele-i müşkil-i zülfün
Sâne aceb efkâr-ı müşevveşlere düşmüş

Nâbî

(46) Kinâyedir gazelinden derâri-i manzûm
Nümûnedir sühanından leâli-i mensûr

İzzet

... ..
Esirin oldu ammâ bakma taksîrâtına şâhım

... .. Gönül sultândır hiç tarz-ı hizmet-kârlık bilmez

Pertev

Dâd u feryâd elinden ey eflâk
Yerini eyledün o mâhun hâk

Fuzûlî

Ta'rizâne edip hitâbı
Verdim o gürûha bu cevâbı

Gâlib Dede

Gâyet açmış hüsnüne semmûr kürk-i çerkesî
Koyulup turran perişân eylemiş mülk-i fesi

Vâsıf

Merd-i pis-tab'u sefih-i bed-şiyem kimdir demem
Ehl-i sük içre fakir u muhteşem kimdir demem

Sâmî

(47) Bağ-ı ma'nâ-yı hayâlim ol kadar nâziktir
Berg-i gül-berg-i ter-i tab'a batar lâfz-ı dîger

İzzet Molla

Ol zâhidün ağlar yer ü gök hâline yarın

Ruhî

Bu bezmde kalmışuz sen ü ben

Fuzûlî

«Gülşen», ism-i mekân olduğu hâlde «geh» edât-ı mekânının ilhakından, «efkâr-ı müşevveşe» yerine edat-ı Türkiyye-i cem' getirilmiş olmasından, «derârî-i manzûme» ve «leâlî-i mensûre» demek icâb ettiği hâlde mutâbakata 'adem-i ri'âyette bulunulduğundan, edât-ı Türkiyye ilhak edilmiş olan «hidmet-kârlık» kelimesi ka'ide-i Farisiyyeye tevfiқан izâfe olunduğundan, «eflâk» cem' olduğu hâlde tevâbî'î müfred isti'mâl edildiğinden, edât-ı liyâkânın masdara ilhâk edilmesinden, kelimât-ı Türkiyye kavâ'id-i Arabiyye ve Farisiyyeye tatbiken atf ve izâfe kılındığından dolayı emsile-i ânifede galat-ı tehakkümiyye-i terkibiyye vardır.

(48) *Za'f-ı te'lîf*: Tertîb-i kelîmâtda yâhûd rabt ü ilsâk-ı terkîbâtta kavvâ'id-i mevzû'a-i lisaniyyeye mugâyeretten tevellüd eden 'adem-i sıhhat-ı ifâdedir. Edevât-ı zâide isti'mali yâhûd revâbıt-ı kelâmîyyenin hazfı, mugâyeret-i mutakabat, aks-i gayr-i tabiî, ma'tuf ve ma'tufun 'aleyh arasında 'adem-i müşâbehet, fiillerin zamanlarında mugâyeret mef'ûlât beyninde 'adem-i mücâneset gibi nevâkıs za'f-ı te'lîfi tevlid eden esbâbdandır.

«Kendisinden alıp verdiğim kitap», «evdeki biraderiniz odasında», «gelse bu hâli görseydi» gibi terkîbât-ı gayr-i sahiha söylenir, yazılır şeylerden olduğu gibi âsâr-ı üdebâ içinde de buna müşâbih şeylere tesâdüf olunur :

Sensin ol pîrâye-i ser-safha-i iclâl kim
Gayrlardan cevdetin mümtâz u rûchân olmada

Sâmî

Eder mi sicni* taleb hücre-i Zelihâ'da
Edeydi Yûsuf eger câha meyli çâhi kadar

Hâmî-i Amidî

Ser-geşte cüst ü cü eyle 'İrfân o meh-veşi
Oldu binâberîn şu gazelde redif arar

İrfân Paşa

(49) Sensin ol pîrâye-i bâzâr-ı şevk-i ehl-i aşk
Düştü feyzinle kesâda cevher-i nâmus u neng

Nef'î

Tek hemân eyleme pejmürde nihâl-i emelim
Geçtim ey ebr-i kerem neşv ü nemâdan geçtim

Nâbî

* Metinde «tecellî-i taleb» diye okunabilecek bir yazı var.

Ben anladığım çerh ise bu şerh-i çep-endâz
Yahşı görünür sûreti ammâ ki yamandır

Ziya Paşa

Hilâf-ı mevki'ine vaz' olunsa bir cevher
Nakısa cevhere mi yoksa vaz' edenlerine

Hâkî

Ma'rifet gerçi ki begzâdelere lâzımdur
Ehl-i 'ilm olmaz ise yine beg oğlu begdür

İbn Kemal

Eşigünde gözi yaşlı 'âşıkun ben var iken
Nev-civânun bin yaşa Yahya'yı itdün ihtiyâr

Yahya

(50) Sezâdır sâ'id-i siminin etsem heykel-i gerden
Bana pür hışm u kin olmak 'adûlar hep seninçündür

Nâbi

Câm-ı mey böyle şikest olacağı belli idi
Halk çok (dan) okumışlardı du'âsın kadehün

Bâkî

Ben gözümden gördüğüm ben nâleden işitdiğüm
Ne gözi gördi ne işitdi kulağı kimsenün

Zâti

Fetîl-i şem'-i bahtum gerçi sultânun uyandırdı
Çerâğ etti beni ammâ velâkin yaktı yandırdı

Fethî

Bu hüsn ile ger nâra gire ol büt-i Tersâ
Dûzahda olan ehl-i hevâ bi-keder olsun

Vecdî

Ol semte gelince nevbahârân
Sahrâya olurdular girizân

Gâlib Dede

Dârü's-şifâ-yı vuslâtı etti güşâde yâr
Bîmâr-ı hicre eyledi dermân birer birer

Nâbî

(51) Birinci misâlde *mümtâz* ve *rüchân* kelimelerinin hemcins olmaması, ikinci misâlde *eder mi* ve *edeydi* fiillerinin zamânlarınca ihtilâf bulunması, üçüncü misâlde *ser-geşte* oldu terkibinin tasdik edilmiş olmaması, dördüncü misâlde mısra'ın arasındaki edâtın mahzûf bırakılması, beşinci misâlde *hemân* edâtına lüzûm olmaması, altıncı misâlde *benim anladığım* yerine *ben anladığım* denmesi, yedinci misâlde edât-ı istifhâmdan birinin hazfi, sekizinci misâlde *ki*'ye lüzûm olmaması, dokuzuncu misâlde aksi gayr-i tabîi olması, onuncu misâlde *adûların olması* yerine *adûlar olmak*, on birinci misâlde *meyin* yerine *mey*, on ikinci misâlde *benim* yerine *ben* isti'mâl edilmiş olması, on üçüncü misâlde *ammâ*'dan sonra lâkin edâtına lüzûm olmaması; on dördüncü misâlde fi'l-i şart yerine fi'l-i iltizâm kullanılmış olması, on beşinci misâlde *olurlardı* yerine *olurdular* ve on altıncı misâldede *bîmârân* yerine *bîmâr* isti'mâl edilmesi za'f-ı te'lifden 'ibâret nevâkısıdır.

**

Şiveye mugâyeret : Aklen ifâde-i mecâz olabildiği hâlde lisân-ı müsta'mele gayr-ı mutabık olan veyâhûd elsine-i ecnebiyyeye takliden yapılan ta'birât ve terkîbâtır :

Uyku yapmak, sıcak yapmak, tebessüm atmak, nazar akıtmak, vüsûl etmek, müsbet kılmak gibi ta'birâtla «*dimem ki siz beni ta'kîb edeceksiniz, fakat zannetmiyorum ki (52) bu hareketim size beğenilsin*», «*dâimâ için eltâfınıza muntazırım, rıza verecek misiniz ki mahrûm-ı teveccühünüz kalayım?*» gibi bir lisân-ı ecnebiyyeden harfiyyen tercüme edilmiş zannolunan garâib-i terkîbât şiveye mugâyeretle mahkûm olur.

Emsile-i âtiyyede şiveye mugâyeret vardır :

Ben tekye-i 'aşkında o uryân-ı gam kim
Pinhân-ı beden etmeğe bir pîrehenim yok

Sâmî

Bunca feryâdım işittin demedin dâd edeyim
Sen ki dâd etmeyesin ben kime feryâd edeyim

Celâl Çelebî

Tanzîm-i sühanda eylerim ben
Sa'dî'yi müreccah Enverî'den

Ziya Paşa

Vefâ her kimden (kimseden) kim istedüm andan cefâ
gördüm
Kimi kim bî-vefâ dünyâda gördüm bî-vefâ gördüm
Kime kim derdimi izhâr kıldun isteyüp dermân
Özimden hem beter bir derde anı mübtelâ gördüm

Fuzûlî

(53) Her uzun boylu şecâ'at idebilmez da'vâ
Her ağaç kim boy atar serv-i hırâmân olmaz

Fuzûlî

Elsine-i ecnebiyye ile münâsebâta bulunan bir lisân akvâm-ı ecnebiyye ile ihtilâta bulunan bir kavim gibi mahsûsât-ı milliyesini kaybedegeldiği cihetle şarktan Arabî ve Fârisî, garbtan Fransızca, İngilizce gibi elsine ile münâsebât-ı dâimede bulunan lisan-ı Osmanî de mahsûsât-ı zâtiyyesini dâimâ kaybetmekte, bir taraftan da bu elsine-i muhtelifeye isti'âreten şive eylemektedir.

Bugün şiveye mugâyeretten mütevellid bir ihmâl-i tercüme yarın bir mukallid bulursa ertesi gün mutlaka ta'ammüm edecek demek olduğu içindir ki şiveye mugâyeretten mütehassıl inhirâs-ı samî'ada sıklet bulmaktan ziyâde letâfet bulanlar «bugün hava

ne kadar sıcak» Türkçesini «bugün hava ne kadar sıcak yapıyor!» Fransızcasıyla ifade etmeği daha hoş -doğru ta'bir edeyim- daha şık bulmakda iken düşünmelidir ki lisana tâ esâsından darbe-zen-i tahrîb oluyorlar. Bu tarz-ı ifâdenin hoşluğu, şıklığı meşkûk kalmırsa muhakkaktır ki gülünçlüğü meşkûk kalmaz. Bir güzel için yakışacak âsâr-ı zînet onun tarz-ı tabîi-i letâfetiyle mütecânis olması meşrût olduğu gibi bir lisanda aranacak letâif de yine kendine mahsus şîve ve lügatta aranmalıdır.

(54) Bir lisân mensub olduğu kavmin efkâr ve hissiyâtına, âsâr-ı terakkî ve temeddününe teb'iyeten teceddüd eder; fakat tebdil-i tab'iat edemez. Lisânı şîve-i ifâde-i tab'iyyesine zîd bir şîve-i ecnebiyyeye mahkûm etmek onu tecdîd değil tebdil-yâhûd-tahrîb etmektir.

Tetâbu-ı izâfât : Yekdiğerini müte'âkip birden ziyâde izâfet teşkilidir ki Türkçe'de müsta'mel olan üç tarz izâfette de muhill-i fesâhat 'addedilecek derecede letâfet-i kelâmı ihlâl eder.

İzâfet-i Türkiyyenin ikiden ziyâdesi, hattâ elfâz arasında imtizâc-ı âhenge dikkat edilmediği zaman iki tanesi bile nâ-hoştur. Tetâbu'-ı izâfât ya bilâ-fâsıla veyâhûd bi'l-fâsıla vâki' olur, birincisi ikincisinden pek ziyâde bî-zevk olmakla berâber ikincisi de birincisinden az şâyân-ı ihtirâz değildir.

«Bahçenin duvarının sarmaşıklarının manzarası» cümlesindeki tetâbu'-ı izâfâtan mütevellid çirkinlikler, «bahçenin cephesini teşkil eden duvarların üzerini ser-tâ-ser kaplayan sarmaşıkların manzarası» cümlesindeki çirkinlikten şedîd olmakla berâber ikinci cümle de kendini erbâb-ı fesâhata kabûl ettiremeyecek kadar çirkindir.

İzâfet-i lâfziyyeden nahven muzâf ve muzâfunileyh ıtlak olunan iki kelimenin (55) beynlerindeki nisbet anlaşılıyorsa da bu tetâbu' bahsinde izâfeti biraz daha ta'mîm ve teşmîl iktiza eder. Binâen'aleyh tetâbu'-ı izâfâtta sıfatın tevâlisi ve bir cinsden olan mef'ûlât ve ef'âlin te'âkubu gibi şeylerle ma'nâ-yı fi'liyi isimlere izâfe eden hurûf-ı cerden ve ta'bir-i âherle hurûf-ı izâfeden bir cinsden olanların tekerrürü de bu kabildendir.

«Mektebte büyük odada köşedeki çekmecenin içindeki gözde bir kalem var.» «Böyle mühim olan bir mes'eledе şaşıranlara hayret edenler o hâli bilmeyenlerdir.» «Bu nutku irâd ettiği zaman aldığı vaz'iyetin huzzârda hâsıl ettiği te'siri gördüğü vakit te-bessüm etti.», gibi cümleler buna misâl olabilir.

İzâfet-i Arabiyye ve Fârisiyye'nin üçten ziyâdesi ma'yûb 'ad-dedir. Zâikâ-i lisân-ı Osmânî üçden ziyâde tekerrür-i izâfât-ı Arabiyyeye maddeten mütehammil olmadığı için âsâr-ı edebiyede müsâdif olan tekerrür-i izâfât cümel-i izâfiyye-i Fârisiyye tarzındadır. İzâfât-ı tetâbu'a arasına sıfat ilhâkı müzâfât ve sıfâtın sûret-i ilhâkı tarz-ı vâhidde olduğu için tetâbu'-ı izâfetten mütehasıl 'adem-i letâfeti tahfif değil teşdîd eder.

Nazımda izâfât ve sıfât-ı Fârisiyye tetabu'unda elfâzın irtibat-ı âhengi, imtizâc-ı asvâtı -garibtir ki- nâ-hoş olmaktan ziyâde hoş oluyor. Nitekim kudemâ içinde ihtişâm-ı elfâziyla, tantana-i lisâniyle ser-firâz olan Nef'î tetâbu-ı (56) izâfâtla tenâfüre bedel âhenk vermek hârikasını göstermiştir.

Ol ki âb-ı pâk ber-emvâc-ı bahr-i lütfudur
Çehre-şûy-ı şefkat u keştî-nigûn-sâz-ı 'itâb

Nef'î

Destân-zen-i kuds-i nagamâtım ki terânem
Avîze-i gûş-ı gül-i bostân-ı iremdir

Nef'î

Fakat bu sırf bir san'at-ı mûsikî-i elfâzdan 'ibâret olduğu için zevk-i sâmi'asına emniyeti olmayanlara mazmûmatında şi'r ve musikîyi iki hemşire gibi âgûş-be-âgûş visâl tutmaga muvaffak olan Nef'î'yi taklîd tavsiye edilemez.

Türkçe'de tetâbu'-ı izâfâttan hâsıl olacak tenâfürü def'e vâsita tarz-ı izâfeti muktezayât-ı âhenge tevkîfen tebdil etmek, izâfât-ı Arabiyye, Fârisiyye vü Türkiyyeyi mezc eylemektir.

«Nâminın azametinin dehşetinin tasavvuru» cümlesinin tetâbu'-ı izâfâtından hâsıl olan tenâfür «dehşet-i nâminın tasavvur-ı

azameti» cümlesinde mündefi' olmuştur. «Zamanının dühhatının tâcıdır» cümlesi «zamanının tâcü'd-dühhâtıdır» sûretinde (57) pek güzel ifâde edilmiş olur.

Kudemâ-yı şu'arânın âsârında öyle silsile-i tetâbu'-ı izâfâta tesadüf edilir ki bunların hattâ Türkçe olmasında iştibâh hâsıl olur.

Şeyh Galib'in misâl-i âtisi buna bir nümûne-i tâmdır :

Ruhsâre-ı râz-ı sâhid-i râz
 Gül-gûne-fürûz-ı rûy-ı i'câz
 Meşşâte-i çehre-i makâlât
 Vesime-keş ebrüvân-ı ebyât
 'Anber-nih micmer-i me'ânî
 Ateş-zen-i 'üd-ı nükte-dânî
 Hayyât-ı libâce-düz-ı hikmet
 Nessâc-ı hatâyî-i tabî'at
 Düşîze-fürûş-ı 'âlem-i gayb
 Miskab-zen-i lü'lü'-i yem-i gayb
 Tenhâ-rev-i teng-i rah-ı ma'nâ
 Sayyâd-ı şikâr-gâh-ı ma'nâ
 (58) Şâne-zen-i çîn-i zülf-i ebkâr
 Meşşâte-i nev- 'arûs-ı eş'âr
 Nazzâm-ı nükât-ı nâ-şenîde
 Ressâm-ı 'ibâret-i ne-dîde
 Güyende-i ma'nâ-i ne-güfte
 Bahşende-i lü'lü'-i ne-süfte
 Nakkâb-i zemîn-i nâ-güşâde
 Nessâre-i leâl-i kes ne-dâde

Bu yolda tetâbu'-ı izâfât -ba'zı ahvâlde- fikir ve lisâna ta'kid vermeyecek sûrette olursa ol kadar çirkin düşmüyor, hattâ denilebilir ki güzel oluyor.

Ânî'nin

Ey fitne-i mülk-i fehm ü dâniş
 V'ey âfet-i rûz-gâr-ı ma'nâ

- Aşup cihân-ı şûh-ı tab'ı
 Bir hem-zen-i kâr u bâr-ı ma'nâ
 (59) Şehbâz-ı felek-i mîr-i mazmûn
 Şâhin-i mülk-i şikâr-ı ma'nâ
 Ejder-küş-i vâdî-i tehâyvül
 Bir-efgen-i kûhsâr-ı ma'nâ
 Nef'î-i sühan-penâh-ı âlem
 Üstâd-ı büzürgvâr-ı ma'nâ
 Sensin o sühân-ver-i ciger-der
 Bî-vâhime şehvâr-ı ma'nâ
 Kim rahş-ı hayâlün etse cünbüş
 Dünyâyı tutar gubâr-ı ma'nâ

Sâbit'in

- Bi-gazve-i ahad ü Lâ ilâhe illâhu
 Bi-fazl-ı zât-ı kerîm ü sıfât-ı hayy u vedûd
 Bi-hakkı-ı ism-i afüvv ü bi-lutf-i nâm-ı gafûr
 Ki ins ü cinne odur melce'-i dem-i mev'ûd
 Bi-remz-i âyet-i «Kâf» u bi-hikmet-i «Hâ-mîm»
 Bi-sırr-ı müstetir-i «Nûn» u râz-ı sûre-i «Hûd»
 Bi-feyz-i çille-güzînân-ı halvet-i melekût
 Bi-kuvvet-i dûd-ı zaîf ü bi-zucre-i Cülmûd
 Bi-'aceb-i vak'a-i Kehf ü garîbe-i Cercîs
 Bi-dâğ-dâri-i mazlûm-ı kıssa-i uhdûd
 (60) Bi-inkıyâd-ı zebîh u bi-hâk-i bismil-gâh
 Bi-ibtilâ-yı Halîl u bi-âteş-i Nemrûd
 Bi-hasf-i mevrîd-i ashâb-ı ress-i hâk-ı yeser
 Bi-vâkıât-ı 'ukâb-ı hicâre-i menzûd
 Bi-'izz-i mülk-i Süleymân u sâfinât-ı ciyâd
 Bi-istimâ'-i duyûr ü bi-nağme-i Dâvud
 Bih-i bî-vücûdî-i şevk ü bi-killet-i şâdî
 Behem-i nâmütenâhî bi-hüzn-i nâ-mahdûd
 Bi-ye's-i şâm-ı firâk ü ümîd-i subh-ı visâl
 Bih-i şive-kâri-i nâz ü niyâz-ı derd-i efzûd
 Bi-kadr-ı şâh-ı risâlet-penâh-ı şâh-ı rüsûl
 Ki zâtıdır bu mezâyâ-yı cümleden maksûd
 Bi-nûr-ı kâid-i garrâ'l- muhacceleyn-i kirâm

Bi-âbyârî-i havz-ı leb-â-leb-i mevrûd
Hidâyet eyle kulun semt-i râh-ı rıdvâna
Fezâ-yı tih-i dalâlette olmadın nâ-bûd

hitabiyle [yemîni] bu kabîl âsârdandır.

Nazımda makbûliyyetine esbâb bulunabilen tetâbu'-ı izâfâtın nesirde makbûliyyetine hükmettirecek bir şey olmadığı hâlde merdûdiyyetinden de şübhe ettirecek bir şey yoktur. Emsile-i âtiyye bunu müsbittir :

«İstibdâ'-ı sanâyî-i sâni'-i bi-çûn ü çerâ-»

Mütercim Âsım- Tıbyân-ı Nâfi'den

«Şâkird-i ebced-hân-ı ma'ârif-mendân-ı tahkîk-pişe-

Es'ad Efendi - Mustazâf Tercümesi'nden»

«Ser-nigûn-nümûn-ı hırâmân-ı hıyâbân-ı riyâzı kühsâr u
hâmûn

Kâmil Paşa - Télèmaque Tercümesinden»

**

Ta'kid : İnfihâm-ı maksadı mâni' olan zulmettir ki ma'nen ve lâfzen vâki' olur, (61) binâenaleyh zulmet-i fikir ve zulmet-i kelâm, yâhûd ta'kid-i ma'nevî ve ta'kid-i lâfzî sûretleriyle ikiye inkisâm eder.

Ta'kid, 'alelîlak, infihâm-ı ma'nâyı tas'ib eden mübhemiyyet ve müşevveşiyyetten 'ibârettir. Ta'kid-i lâfzî, ta'birât-ı gayr-i me'nûse isti'malinden, erkân-ı lâzıme-i kelâmın hazfinden, melâ'ib-i lâfziyyeden, tertîb-i kelâmda kavâ'id-i lisâniyyeye 'adem-i ri'âyetten tevellüd eden mu'akkadiyyettir.

Telh eder âdemin elbette mezâk-ı 'ışın
Bâde nûş eyle bugün eyleme fikr-i ferdâ

beytinin terkîb-i tabî'î-i elfâzdan mahrûmiyetle ma'nâsına 'âriz olan mübhemiyet ve beyt-i âtîde bir çok elfâz-ı mahzûfenin letâfet-i fikri bir meh-tâb-ı sehâb-âlûd hâlinde bırakması ta'kid-i lâfzî 'addedilir.

Kenâr-ı âb idi zıll-ı sanevber
Öperdi pâyını hûrşid-i enver

Abdülhak Hâmid

Emsile-i âtiyye ta'kid-i lafzînin envâ'-ı muhtelifesini câmi'dir.

Eğerçi Van'dan olur Nâbî'ya nevâ peydâ
Velik râh-ı hakikat Ruha bozuntusudur

Nâbî

(62) Füzûndur dil-şikende münkesirden gadrın âzârî
Kemânın pîçiş-i hâmyâzesin tabl-ı nişân çekmez

Es'ad Paşa

Her ben müyunda bin dâm eylemiştir muhtefî
Mürg-i câna hâli dökmez dâne Allah aşkına

Pertev

Hâcibin devrinde haddün hatt getürmüş kâime
İki egri şâhid ile gör ne tezvîr eylemiş

Ahmed Paşa

Takîd-i ma'nevî elfâz ve terkîbâta 'âid nevâkısdan münezzehiyetiyle berâber ma'nânın mübhem ve meşkûkiyyetidir ki ifâdesi matlûb olan şey'in zihinde tamâmen 'adem-i takarrurundan; zarîf, 'acîb, 'amîk görünmek hevesiyle efkârı elvân-ı garîbe içinde boğmaktan; ma'nâ-yı mevzû'dan ma'nâ-yı murâda intikâl edilememekten; mevhûmat ve muhayyelât üzerine binâ-yı efkârdan tevellüd eder :

Gehî girîv-i serimden gubârlar tozarak
Olur zalâmıma merkez cibâl-i hiç-â-hiç

Abdülhak Hâmîd

- (62) Odur hiçi-i mâzî lücce-i sürh sermediyyette
Bu târîki-i müstakbel kebûd-i sermediyyette

Abdülhak Hâmîd

Şîrim oldukça revân mir'ât-ı cû-yı medhine
Çeşme-i hufre akar gûyâ zülâlin sûreti

Nevres

Ruhsârına düştükçe müjen aksi sanırdım
Tutmuşlar oka şişe-i hurşîdi perîler

Nevres

Cihânı incimâd etti ihâta havfım ondandır
K'ide zımn-ı cevâhirde olan âba sirâyetler

Nâbî

Rû-yı zerdim peste-i leb-bestesin handân eder
Za'ferân nev'i-nebâtın Hâce Nasreddin'idir

Nâbî

Hazır ol bezm-i mükâfâta eyâ mest-i gurur
Rahne-i seng-i siyeh penbe-i mînâdandır

Sâmî

- (64) Hayâl-ı bûs-pâye dest-i ümmîdim sarılmaktan
Gönülde halka halka âhlar halhala dönmüştür

Nihâd Bey

Tenâfür : Sû-i tasavvuttan mütevellid bir nâkisedir ki hurûf yâhûd kelâmında vâki olur. Tenâfür-i hurûf bir kelimenin müteşek-

kil olduğu asvâtın 'usret-i telâffuza ve inhirâş-ı sem'a sebebiyet verecek surette olmasıdır.

Tenâfür-i hurûf neş'et eder :

Hurûf-ı sadâiyye ile şibh-i hurûf-ı sadâiyyenin te'âkubundan : ayn, lü'lü' gibi. Bir harekeye tâbi müte'addid hurûf-ı gayr-i savtiyyenin ictimâından : ölçmek, silkmek, dürüst, fûrûht gibi. Arabça masâdır ve esmâ-i sülâsiyyenin münferiden kırâatinde dahi bu mahzûr mevcûddur : dıhk, katl, fisk, sun' gibi. Mütebâ'idü'l-mehâric olan hurûfu hâvî kelimeler isti'mâlinden : saçsız gibi. Müteşâbihü'l-mehâri' olan hurûfu hâvî kelimeler isti'mâlinden : sessiz gibi.

Tenâfür-i kelâm mütenâfirü'l-hurûf kelimâtın sû-i imtizâcından, yâhûd mülâyimü'l-hurûf kelimâtın adem-i selâset-i intisâkından hâsıl olur. Şu takdirde şâyân-ı kayddır ki- mütenâfirü'l-hurûf bir kelime hüsn-i imtizâc edecek olursa selis olacağı gibi selis bir kelime sû-i imtizâc edecek olursa mütenâfir olur.

(65) Gözüm benim hem-demim hem-mahremim gam-ı
hâtırımdır hem
Oturmuş eğlenirdim böyle bir mûhiş kıyâfetle

beyti tenüfürü'l-hurûf elfâzı hâvî olmamakla berâber sû-i imtizâc-ı elfâzdan münbâis bir tenâfür gösterir.

Tenâfür-i kelâm neş'et eder :

Evvelen : münferiden mütenâfir olan kelimâtın ictimâ'ından :

«Tekâtur katran katran», «Gülşen-i heşt-behişt»

Télèmaque'dan Kâmil Paşa

Saniyen : Mütenâfir olmayan kelimâtın sû-i imtizâcından :

Yârdan bin derd-i dil çekdüm bu hem bir derd kim
Bildi bin derd-i dilüm bir derde dermân itmedi

Fuzûlî

Bu kâr-gâh-ı sun' 'aceb ders-hânedir

Ziya Paşa

'Unsurumdan iştikâ etmem memâtın rağmına

Kemâl

Efkâra devri de tercümândır

Nâci

(66) Sâlisen : Esvât-ı müteşâbihenin kesret-i tekerrüründen :

Sürûr u sa'd u sâ mân u selâmet sebze-zâr sever

Ola ma'cun-ı heft eczâ konup müskir-i enfiyye

İrfan Paşa

Mükedderdür ser-â-ser meşreb-i eczâ-yı âlem hep

Râmi

Rabian : Edevât ve efâlin kesret-i tekerrüründen :

«Bu takrîrden anlaşıldığı üzere elfâzın me'ânî-i hakikiyyesinde isti'mâli asıl ve mecâzda istimâli fer' olarak asıl fer'e nisbetle elbette evlâ ve akvâ iken hakikatı terk ile mecâza 'adûl olmasında ma'nâ nedir ve buna ne zarûret ve ihtiyâç vardır hâtırası vârid-i efkâr olur ise kazıyye öyle olmayıp kelâmda mültezim olan fesâhat ve belâgatın husûlü hakikatten mecâze 'udûl ile olduğundan kâidesine muvâfık ve mekân ve mevki'e lâayık olarak irâd olunan mecâz elbette hakikate müreccahtır. Çünkü kelâmı mecâz olarak sevk ve ityân eylemekte garaz ilâh...»

Mugni'l-Küttâb-dan

(67) Hâmisen : Zihâf ve imâleye ait nevâkısdan :

Haremeyn bâbını pâk eyledi nâ-mahremden

Yolladı kavm-i dalâl âyini hep tâ be-cahîm

Ârif

Anan atan senin var ise mihr ü mâhdır cânâ
Ki bir bakışta mihre bir bakışta mâha benzersin

Nedîm

Tenâfüre karşı tenkidâtı müşkil-pesendî derecesine çıkarılmamalıdır. Meselâ işsiz, sessiz ta'bîrlerini kullanmamağa lüzûm-î kat'î bulunduğu takdirde bunların mütenâfirü'l-hurûf olmasından dolayı terkiyle işi olmayarak, sesi çıkmayarak gibi tabi'at-î lisâniyye hâricinde tâ'bîrâta mürâca'ât bir külfet-i gayr-i makbûledir.

Elfâz-ı mütenâfirenin hüsn-i imtizâc sâyesinde kesb-i selâset etmeğe kabiliyyeti nazar-ı dikkatten dûr tutulmayarak mütenâfirü'l-hurûf kelimâtı tard etmekten ise selâset-i intisâk-ı asvâta ri'âyet ederek isti'mâl etmek ahyardır.

**

2. V u z û h

Vuzûh-ki bi's-suhûle ve bilâ-cehd infihâm-ı maksadı te'mîn ve efkârı müdrike-i muhâtaba bilâ-eşkâl karîn eden haslet-i ifâdedir. Üslûbun hâsse-i esâsiyyesidir.

(68) Üslûp, fikrin mir'ât-ı in'ikâsı demek olduğundan bunda mevcûd olan me'ânî bir âyîneye in'itâf eden tesâvirâtıdır. Vâzihen görünmek iktizâ eder. Mahrûm-ı vuzûh olan bir cümlemin meziyyât-ı muhteviyyesi bir fânûs-ı siyâh içinde mahbûs kalan ziyâyâ benzer, vuzûh fikrin reng-i şeffâfıdır.

Vuzûh-ı ifâde vuzûh-ı fikr ile kâimdir. İnsan ancak vâzihen düşünebildiği şey'i sûret-i vâzihada ifâdeye muktedirdir. Vuzûh-ı ta'bîrât zâde-i vuzûh-ı efkârdır.

Ta'bîrât-ı müsevveşe ve zâide isti'mâli, cümel-i mu'terize-i mütetâbi'anın teksiri, zamâir ve edevâtın ibzâli yâhûd mevki-i lâyıkindan ref'i, terkîbât-ı mu'avvece, tahşid-i me'ânî, tefrik-i efkâr gibi nevâkısyla kavâ'id-i sarfiyye ve nahviyyeye 'adem-i ri'âyet ihlâl-ı vuzûhu icbâr eden esbâbdır.

Ta'birât-ı müşevveşe buğulu camlara benzer, ziyâ-yı aktarı tasrî edecek yerde bir sehâb-ı muhâcemiyet altında bırakır. Ta'birât-ı zâide isti'mâli ki -za'f-ı kaleminden neş'et eder- tavzîh-i efkâr maksadına külliyyen muhâlifdir. Cümel-i mu'terize ve mütetâbi'a fikri mâ'nâdan ma'nâyâ sevk ederek istihsâl-i netîce için birçok efkâr-ı muhtelifeyi zabt ve hıfza mecbur edeceği için vuzûhdan maksûd olan sühûlet ve infihâmı mâni'dir. Zamâir ve edevâtın ib-zâli yâhûd mevâki'-i tabi'yyesinden ref'i bunların me'ânî-i med-lûlesini lâfzen istinâdı ta'yîn edememiş girivân gibi gayr-i müstakar bırakır. Terkîbât-ı müşevveşe ve mu'avvece ekseriyet üzre arzûyı za'af-perdâzî yahûd dâ'iyye-i zînet-sâzî ile ihtiyâr edilen (69) kışurlardandır ki kolay söylenilecek bir şeyi kolay söylemeyip de güç anlamaktan başka bir şey'e hizmet etmez. Tahşid-i me'ânî bir cümlede efkâr-ı muhtelifeyi müctemi'an zıkr ve irâd arzusundan neş'et eder ki bir cümlede cem'i iktizâ eden efkâr-ı mütetâbi'ayı cümel-i muhtelifeye ayırmaktan ibâret olan tefrîk-i efkâr kadar muhill-i vuzûhdur.

Bu nevâkısdan 'ârî olan âsâr âzâde-i sehâb bir semâ-yı şeffâf ve sâf gibi vuzûh-ı ma'nâ ile şa'sa'a-pâş olur.

Şu manzûmenin vuzûh-ı ifâdesi tavr-ı lâubâliyânesiyle hem-âhenk olduğu içindir ki fikri taltîf eder, bu zemîn-i lâtif makâl -kim bilir-iv'icâc-ı üvlûb, bir iğtinân-ı lisân içinde rûha nasıl bî-gâne kalırdı :

Resm-i unvân-ı mekâtîb-i cedîdi tahrîr
 'Arazı rûtbeye nisbetle olunmuş tasvîr
 Yine haysiyyet-i zâtiyye olunmaz tenkîr
 Hakk-ı haysiyyetimizden eger oldunsa habîr
 Mekrûmetlü yazılır mı bize ey kilik-i debîr

(70) Mekrûmet cümle benî âdeme vermiş Mevlâ
 Çünkü Kur'ân'da buyurmuş «Ve lekad kerremnâ»
 «Ve rafa'nâ» ile fazl ehlini kılmış i'lâ
 Kadr-i iykân-ı akâyidce olunsak tevkîr
 Eyzan

Kadrimiz görse idin bezm-i müşîrânîde
 Siyyemâ hâk-ı der-i re'fet-i Yezdânîde
 Biz de Âsaflarız cenb-i Süleymânîde
 Arş-ı Belkîs-ı kemâlâtı biz ettik teshîr
 Eyzan

Açalım bahsimizi vâli-i vâlâ-şâne
 Ya'nî ol dâver-i allâme-i kıymet-dâne
 Bizi tenzîl edecek mi bu yeni unvâne
 Çok eyâlette bizi fazl ile etmiş teşhîr
 Eyzan

(71) Öyle bir sâde müderris degiliz nihrîriz
 Ak sakallı hocayız ilm ü hünerde pîriz
 Akl ü nakli biliriz muktedir-i takrîriz
 Yapmışız Hazret-i Kur'ân'a mufassal tefsîr
 Eyzan

Etmişiz nice makâmât-ı ulûmu tahkik
 Şerh ü izâh-ı mezâyâyâ havass-ı ta'lik
 Hâsılı vârid olup Hazret-i Hak'dan tevfik
 Olmuşuz devlet-i ilmiyye-i 'ulyâda müşîr
 Eyzan

Halka tebliğ ile fermân-ı şeh-i kevneyni
 Vüzerâ-yı şeh-i devrâna şebîhiz 'ayni
 Emr ü nehy eyleyerek fasl ederiz mâbeyni
 Olmuşuz şer'de fetvâya buyurmakta vezîr
 Eyzan

(72) Müşterek mekrümeti istemeyiz 'âr ederiz
 'Ârımızdan o gelen kâğıdı inkâr ederiz
 Şâiriz hâzımamız yok hemen iş'âr ederiz
 Hakkımız hürmet iken lâyıık olur mu tağyîr
 Eyzan

Hazret-i Kâtib-i divân-ı veliyyü'n-ni'amı
 Keser elbette senin gibi pürüzlü kalemi
 Sen kitâbetde mekâdirce değilsin 'acemi
 Yıkılan gönlümüzü eyle bu def'a ta'mir
 Mekrûmetlü yazılır mı bize ey kilk-i debîr

Sıtkı Efendi

Misâl-ı âtîde, metenâiyyet-i üslûbla berâber vuzûh-ı ifâde sâ-yesindedir ki, fikir hiçbir sekteye tesâdüf etmiyor :

«Bir muktezâ-yı hikmet-i bâliga-i samedâniyye küre-i arzın üzeri ecnâs-ı muhtelif-i hayvân için bir me'vâ-yı müşterek olmuştur. Cümle zevî'l-ervâh burada kisve-pezir-i yakîn olur; mukadder olan müddet-i 'ömrünü burada geçirir; 'âkıbet yine burada terk-i cân-ı hayat eder. Bu ecnâsın her biri için kendine mahsûs vech-i ma'îşet olduğu gibi, her cinsin hâvî olduğu envâ'-ı 'adîde için dahi başka başka (73) meşreb ve tabî'at olmakla herhangi cins ve nev'in devâmına mahsûs olan esbâb-ı hayatiyyeye bir âriza-i müfside tatarruk etse hâlel verir. Nitekim cins-i devâbb ve husûsiyle onlardan davar nev'i bazı zamanda hastalığa uğrayıp kırılıverirler; ipek böceği, kanarya kuşu nev'leri dahi böyledir.

Hâtıra'dan - Ziya Paşa

Bilâkis şu parçayı anlamak diğerine nisbeten bir nehr-i hoş-cereyânın temevvüc-i lâtifine teb'iiyyeten akıp gitmekle bir 'um-mân-ı pürgaleyânın fırtınasıyla uğraşmak arasındaki kadar bir fark-ı azîm gösterir.

«Kasvet ve melâlet-i kalbiyyenin esbâb-ı mucîbesinden biri dahi saht-ı vahdet ve bundan dâimâ tevakkî ve mücânebet olunması a'zam-ı levâzım-ı insâniyyet olup çünkü bu 'âlem-i kevn ü fesâdda herkes mazhariyyet-i hulkiyyesini izhâr ve icrâyaya mecbur ve burası düşünülünce sâirin amel ve harekâtına ilişecek ibrâz-ı muâmele-i dürüşti ve hiddetle beyhûde yere kendüyi üzecek ve sıkacak ahvâle mahal kalmayacağı huzûr-ı ehl-i hakâyıkta gayrı-ı mestûr bulunduğundan ve 'abdiyyet mahz-ı şerâit-i memdûhasından bulunduğu cihetle buğz-ı fillâhdan dolayı insana hiddet ü gazab 'âriz u mu'terî olsa dahi bunun âsâr-ı galizasını göstermek-

ten ise müterâdifi bulunan hubb-ı fillâh misillü nühüfte-i gencîne-i fuâd-ı sıdk-i'tiyâd olan cevâhir-i nefise-i esrâr-ı rahmâniyye ile mahfûz tutmaklığın daha ziyâde makbûl ve mu'teber olacağı muhakkak idüğünden şunun bunun evzâ'-ı meşhûde-i nâ-hemvârına hiddetlenip bundan (74) dolayı ba'zen vukû' bulduğu üzre imtilâ-yı dem ile vücûdunu dahi râhatsız edecek ve bazı 'avârız u 'ilel hudûsunu müstelzimbih olacak ef'âlden nefsinizi muhâfazaya müdâvemet ve ihvânından kendisine hiddet müstevlî olanları gördüğün vakitte sühûletle ya'ni şeâmeti taraf-ı şerifinize kat'an dokunmayacak sûretle def'i mümkün olacağını anlar iseniz kelimât-ı leyyine ile onların dahi hiddetlerinin ta'dîl ve izâlesine üslûb-ı hakimânede sarf-ı makderet buyurasız.

Mugni'l-Küttâb'dan

3. İhtisâs

İhtisâs elfâzın efkâra mutâbakatından -ta'bîr-i âherle- bir fikri kendisine mahsus olan ta'bîr ile beyân etmekten 'ibârettir. Fikrin tamâmen ifâdesi ta'bîrin kendine hâs olmasıyla husûl-pezîr olur.

Lügat efkârın öyle elbise-i mahsûsudur ki bir fikre mahsûs olmayan lügatı vâsıta-i ifâde ittihâz etmek bir vücûda mahsûs olmayan libâs kadar tağyîr-i şekl ü sûret eder.

İhtisâs-ı elfâz vuzûh-ı ifâdenin rûkn-i a'zamıdır. Hükemâ-yı meşhûreden birinden ihticâcen denir ki bir fikri ifâde edebilecek ta'bîrat-ı muhtelif arasında bir tanesi vardır ki en iyisidir. İnsan yazarken, söylerken ekseriyet üzre ta'bîr-i hâsa tesâdüf edemez. O fikir için o ta'bîr-i mahsûs (75) mutlaka mevcûddur, o bulunmadığı takdirde ta'bîrat-ı sâire fikrin birer tercümân-ı nâkısul-lisânı kabîlinden kalır, hiç bir ta'bîr bulunamaz ki ta'bîr-i mahsûsâdan olacak kanâ'at kifâyet-i infihâmı te'mîn edebilsin. İhtisâs-ı elfâz esâtîze-i edebe mahsûs kemâl-i kalemdir. Onlar da ta'bîrat-ı nûr-ı dehâları etrafında meclûb-ı iltimâ'-ı ziyâ olmuş pervâneler gibi döner denilebilir ki fikirlerinin esiridirler.

İhtisâs-ı elfâza lisân-ı edebde görülen ihtiyâc kadar lisân-ı müsta'melde de vardır. İnsan en âdi zannolunan hissiyatını ta'bîr-i

mahsûsuyla ifâdeden hâsıl ettiği şiddet ve isâbet-i te'siri hiç bir zinet-i kelâmında bulamaz. Her tarz-ı ifâdede lüzûm-ı harîmi sâbit olan ihtisâs-ı elfâz bilhassa hissiyât-ı rakika, efkâr-ı şehîka, el-vâh-ı tabi'iyye tasvîrinde teşdîd lüzûm eder.

Ruhun hafî noktalarında gizlenmiş bir his, fikrin muzlim köşelerinde saklanmış bir te'essür olur ki onu infâz edecek; ihsâs eyleyecek bir ta'bir-i mahsûs vardır ki o his ve te'essüre yalnız o bir tercümân-ı belîğ olabilir; fakat o da tercüme edeceği his kadar saklı, tasvîr edeceği te'essür kadar gizlidir; fikirde hafif hafif iltima' ederek ta'yîn-i mâhiyeti kâbil olmadan söner; onu görmek, (76) tutmak lâzımdır.

Hissiyât ve te'essürâta te'alluk eden tesâvirde ihtisâs-ı elfâzın ta'birât-ı mevzû'ada aranması iktizâ etmez, ihtisâs bir lâfzın medlûluna mevzû'iyet-i mutlakasından ibâret değildir; ihtisâs bir hâle, bir hisse, bir fikre bir te'essüre -mevzû'iyet-i asliyesinden kat'u'n-nazar- mutâbakat ârizasından ibârettir.

Ma'ahazâ bir ta'bîrin bir fikre ihtisâs-ı ârizîsini ta'yîn edecek bir kuvve-i mümeyyize vardır ki ona mütâba'attan kat'iiyen hâlî kalmamalıdır. Meselâ nisâr kelimesi saçmak ma'nâsına geldiği hâlde girye-nisâr denebildiği için hacer-nisâr demeğe de imkân olduğunu zannetmek o kuvve-i mümeyyizeye adem-i mutâba'atdan neş'et eder.

Bu hususta edilecek dikkati bir dikkat-i müfrite hâline getirmek takyîdât-ı lisâniyyede nakîsadan mütevellid olan müşkil-pesendîye düşmektir.

Müşkil-pesendî ifâdeyi kavâ'id-i şedîde-i lisâniyyeye tatbîk ederek birçok mezâyâ-yı fikriyyeyi fedâ etmekten ibâret bir dâhiye-i şiddet-perverânedir ki şâyân-ı ihtirâzdır.

Bir müşkil-pesend meselâ «âgûş-ı tâzîrde bahâr», «çeşm-i nilgûn-i sabâh», «fecd-i hande-nisâr», «nigâh-ı şafak-penâh» gibi birçok me'âni-i lâtife ihsâs (77) eden cümlelerin karşısında; bahârın kucağını, sabâhın gözünü, hande saçan fecri, şafak saklayan nigâhı pek maddî bir fikir ile düşünecektir.

Müşkil-pesendî elfâz ve me'âniden başka tarz-ı terkibe de 'âid olabilir. Üslûbda ihmâl-i ifâde ne kadar tevlîd-i nekâyıs ederse iltizâm-ı şiddet de o kadar tenkîs-i meziyyât eder.

Muktedâbihîn-i edebin âsârını mütâlâ'a kelimât ve ta'birât arasındaki elvân-ı hakikiyyeyi tefrike yegâne vâsıtaadır, e'âzam-ı üdebâ âsâr-ı üdebâ-yı azîme ile iştigâl etmek sûretiyle o zümre-i âliyyeye dâhil olabilmişlerdir. Mecâmî-i lügaviyyeye mürâca'atdan hâlî kalmamak diğer bir vâsıta ise de efkârın eşkâl-i gayr-ı mahdûdesine göre elvân-ı gayr-ı ma'dûde gösteren ta'birât ve kelimât bir mecmû'a-i lügaviyyenin müste'âb dâiresi olamayacağı tabî'îdir. Bir muharrir için mecmua-i lügât san'at-ı tahrîrde temâyüz eden şâirler, müverrihler, natûklardır. Fakat onlara -bir mecmu'a-i lügât gibi- ihtiyâc takdîrinde değil isti'mâl-i kaleme ibtidâdan evvel mürâca'at etmeli, onlardan lisanın inceliğini, zenginliğini, letâfetini, zarâfetini öğrenmelidir. Onlara elfâz ve ta'birâtın münâsebat-ı mütezâyidesine, elvân-ı muhtelifesine, derecât-ı me'ânisine vüs'at-ı vecdine san'at-ı terkîb [77-87] (87) ve tanzîmine vukûf hâsıl etmek, o vukûf sâyesinde tab' u fikre in'ikâs-gâh-ı celî olacak bir levha-i mükemmele teşkiline isti'dâd kesb eylemek üzere bir rehber-i kalem makâmında mürâca'at edilmelidir.

Ekseriya ta'birât-ı mahsûsanın bulunmasını işkâl eden esâsen ma'nâları farklı olan kelimât arasında bir dereceye kadar müşâbehet-i ma'nânın vücûbudur ki bu kelimelere kelimât-ı müterâdife tesmiye edilir. Hakikât-ı hâlde ise bir lisanda tamâmiyle müterâdif iki kelime yoktur. Her ne kadar birtakım kelimeler bazı mahallelerde yekdiğeri makâmında bilâ-tefrîk isti'mâl edilebilirlerse de beynlerindeki münâsebet-i müsterekeden kat'-ı nazar velev pek cüz'î olsun bir renk vardır ki ma'nâlarını az çok tağyîr ve tebdîl eder. İhtiyâc-ı beşerin icâd ettiği kelimâtın her biri bir fikr-i mahsûs tasvîri için vaz' edilmiştir, o fikri ancak o renk vasıtasıyla tamâmen ifâde etmek kâbil olabilir. Meselâ memnûn, mes'ûd, mesrûr kelimeleri bir dereceye kadar müterâdif zannolunur ve pek çok mahallerde yekdiğeri makâmında kullanırsa da kendilerine mahsûs olan asıl ma'nâların ifâdesi murâd bulunduğu takdîrde yekdiğerine kâim olamaz. «Bu adam şu mevki'inden dolayı mes'ûddur» cümlesinde «mes'ûd» yerine «memnûn», «mesrûr» lügatleri isti'mâl edilebildiği hâlde «tali'inden memnûn», «servet ve

'âfiyetle mes'ûd», «zevk ve safâ ile mesrûr» cümlelerinde şu üç kelimeyi [79 - (78)] yekdiğerinden tefrik eden me'ânî-i hafiyeye yine onlardan diğeriyle kâbil-i ifâde değıldir. Kelimâtın suver-i iştikakiyyesini tedkik etmek kelimât-ı müterâdife arasındaki farkı ta'yine medâr-ı kavîdir, fenn-i iştikak kelimât ve ta'birâtta mündemic olan hazâin-i me'ânînin miftâhı mesâbesindedir.

Mahsûlât-ı fikriyyede ihtisâs-ı elfâzın ta'yîn-i kıymeti için esâtîze-i edeb ve lisândan birinin âsârını zemîn-i tedkik ittihâz etmek kâfidir. Görülür ki bunlarda elfâzın bir sıklet-i mahsûsâsı vardır, müvâzene-i efkâr onunla kâbil olur, o kadar ki bir tane-sinin hazf ve tebdîli bütün eserin ihlâl-i âheng-i tevâzününü icâb edecek zannedilir. Hazîne-i edebiyat-ı Osmanîyyenin en güzel bir elmas-pâresini burada mihek-i tedkîke çekilmek üzere îrâd edelim. Bu eser ser-tâ-ser kıymet-i elfâza bir nümüne ittihâz olunabilir, bunda takdire çâre-i yegâne müterekkib olduğı elfâz-ı müteşâbihât ve müterâdifâtiyle tebdil ederek, kuvvet-i efkâra târî olan te-gayyürâtı mu'âyene etmektir. Görülecektir ki bunlardan fedâ edilebilecek bir kelimeye tesâdüf olunamayacaktır :

Düşünmeyi severim, mahrem-i melâlimdir
 Odur beni düşünen hâl-i iğbirârımda
 Düşünmeden geçemem, yâr-ı bî-hemâlimdir
 Odur beni arayan hîn-i inkisârımda
 Benim nedîme-i ruhum tefekkürâtımdır
 (80) Dem-i tefekkürüm en hoş dem-i hayâtımdır

O dem ki şâm-ı garîbâne rû-yı âfâkı
 Siyeh nikâb ile manzûr-ı çeşm-i rikkat eder
 O dem ki bâd-ı şebân-geh gemende evrâkı
 Hazîn edâ ile me'lûf-ı âh-ı hasret eder
 Dikip nezâremi bir necm-i pertev-efşâne
 Düşünmeyi severim muttasıl hâmûşâne

Benim gibi o da meyyâl-i zevk-i vahdettir
 Benim gibi o da mahzûz-ı reng-i zulmettir

Benim gibi o da müstağrâk-ı sükûnettir
 Bana şerîk-i elem hisse-dâr-ı mihnettir
 Benim nedîme-i » » »
 » » » » »

(81) Bana mukârin sânihât-ı şî'riyyem
 Odur mürebbiyesi zâde-i tabî'atimin
 Odur medâr-ı kıyâm-ı hayât-ı şî'riyyem
 Odur muallimesi mekteb-i belâgatimin
 Hazîne-dârı odur hiss-i pür-te'essürümün,
 Sürûd-ı zezeme âhengidir tefekkürümün

Eden izâle odur dîdeden bu nâsûtı
 Eden idâme odur inbisât-ı vicdânı
 Onunla tayy ederim kâr-gâh-ı imkânı
 Onunla seyrederim huld-zâr-ı lâhûtı
 Benim nedîme-i » » »
 » » » » »

(82) O dem ki dalgaları unsur-ı hurûşânın
 Bana peyâm okur edvâr-ı bî-nihâyetten
 O dem ki lem'aları âlem-i şebistânın
 Dile safâ verir envâr-ı sermediyetten
 Düşüp tefekküre pîrâne kudretullahı
 Kemal-i acz ile tıflâne ağlarım gâhî

O dil-rübâ ki durup manzarımda hüzn-âlud
 Lebiyle hande-nümâ... gözleriyle girye-nümûd
 Okul neşâyid-i ulviyye bî-nevâ vü sürûd
 Eder derûnumu meşhûn zevk-i nâ-mahdûd
 Benim nedîme-i rûhum tefekkürâtımdır
 Dem-i tefekkürüm en hoş dem-i hayâtımdır

Tefekkür'den Mahmud Ekrem

(83) 4. Munakkahiyet

Munakkahiyet, vuzûh ve letâfet-i ifâde için iktizâ edecek kadar bast-ı kelâm etmekten, ifâdeyi fikrin derece-i ehemmiyetiyle tevzîn eylemekten 'ibâret bir hâsse-i esâsiyye-i üslûbdur ki fikri zevâidden masûn bir şeklide irâe eder.

Munakkahiyet üslûbun havass-ı husûsiyyesinden olan icâz ile nevâkıs-ı edebiyeden ma'dûd olan iksâr arasında bir itidâl-i lisandan 'ibârettir.

Hak Ta'âla kimseyi bir ferde muhtâc etmesin
Yoksa halkın ettiği ihsâna değmez minneti
Şinâsî

Elbette olur ev yıkanın hânesi vîran
Ziya Paşa

Kişi bir ders öğrensin de tek düşmandan öğrensin
Ziya Paşa

Genc-i istiğnâ gibi bir kûşe-i râhat mı var
Yahyâ

Vakt-i şâdi de gelir mevsim-i mihnet de geçer
Gâlib Dede

(84) sözleri munakkahiyetin en güzel misâllerindendir.

Munakkahiyet fazlaya gayr-ı muhtemel olmak, muhtasariyyet ve kat'iyyeti icâb ettirmekle berâber ehemmiyet-i fikr ile mütenâsib tezyinât ve tafsilâtı mâni değildir.

«Fikir ekseriyâ kalbin bâziçesidir» sözü «bir şey hakkında kalbin hissettiği zevk ve meyl ekseriyâ fikri iğfâl ederek o şey'i hakîkatin fevkinde gösterir» sûretiyle de kâbil-i ifâdedir. İki sû-

rette de ifâde munakkah olmakla berâber biri muhtasar diğeri mufassaldır. Bunların yek diğeri müreccahiyeti ise icâb-ı hâle göre ta'ayyün eder.

Bir fâide mukâbilinde ifâdenin fikirden ziyâde olmasına itnâb derler ki zıddı da iksârdır. Her tarz-ı beyânın kendine mahsus bir munakkahiyeti vardır. Bir natûkda, bir şâirde bulunan munakkahiyet, bir müverrihde, bir hâkimde bulunan munakkahiyet olmamakla beraber bu hâsse-i üslûb dâima birdir; maksada doğru- dan doğruya vüsûl etmekten ibârettir, sûretiyle tefsîr olunur.

Munakkahiyet zemîn-i fikre, icâb-ı hâle göre ihtisârı yâhûd itnâbı icâb eder. Eşber'de Rûkûzân İskender'in zîr-i pâ-yı rahşın- da çîğnendikten sonra topraklar üzerinde sürüklenen şiddet-i te'- essüratını, heyecân-ı hissiyatını tasvîr ettiği zaman sözler kendisi gibi sürüklenmekle berâber kalbi gibi çırpınıyor; sükûn-ı hayât içinde iksâr ile ithâm olunabilecek olan bu sözler o mevki'e, o hâle, o te'essüre ne kadar hoş geliyor; zâid bir şey yok zannediliyor.

(85) Menkûhesiyim ezip de gitmiş!...

«Kıyama çalışarak»

Eyvâh ki kudretim de bitmiş
Ta'kîbine kuş gerek kanatlı!...
Ah!...

«Kendini sürükledikten sonra»

Açtığı yaralar da tatlı :
Hiç acı duymuyor mesâmım;
Cismen bu demektir ibtisâmım!
Mahv olmadan isrinin gubarı,
Bir kerre daha geleydi bâri!
Lezzâtımı kılmak üzre ikmâl,
Bir kerre daha edeydi pâmâl!...
Hûnumla boyandı hüsn ü ânı;
Hâlâ seviyor muyum ben anı?
Kanlar akıyor da her yerimden,

(86) Sevdâ yine çıkmıyor serimden!

Rabbim ebediyet etmiş ihdâ,
Rûhumda demek benim bu sevdâ,
Bir mevhibe Rabb-i lem-yezelden,

Ben sevmişim onu tâ ezelden!
 Hâk olsa dahi vücûdum elbet
 Cânımda kalır gam-ı muhabbet!
 Yüz bin acının içinde, efsûs,
 En çok o gamın vücûdu mahsûs!
 Mahv olmuyor ıztırâb içinde,
 Bitmek ne revâ turâb içinde,

Eşber - Abdülhak Hâmid

Muhtelif, mütefâvit, derecât-ı te'essüriyyeden geçerek; gâh pür şiddet kesilmiş feryâd ederek, gâh meftûr-ı sükûn olmuş ağlayarak Rükûzân devam ettikçe yeni bir şey görülüyor, yeni bir his vücûd buluyor, her söz bir te'sir-i mahsûs hâsıl ediyor; fakat yine Eşber'de Sumru :

Âheste-revân nesîm-i gül-bîz
 Asvâtı da eylemezdi tehzîz;
 [78 - (87)] Hâmuş idi nâle-i seher-hîz;
 Bir sohbet idi sükûnet-engîz,
 Hôş yatmış idik çemende bî-hâb
 Çökmüştü havâyâ reng-i sünbül,
 Her gonce verirdi neşve-i mül;
 Girmiş idi cûybâra bülbül.
 Sandım ki eder tebessüm ol gül,
 Vurmuş yüzüne meğerse mehtâb!
 Bir feyz-i latifi var ki bilmem :
 Çeşmimden akan sirişk-i pür-sem
 Vechinde dururdu ayn-ı şebnem,
 Leb-beste iken o şûh-ı gül-fem,
 Dendânı olurdu dürr-i nâ-yâb!
 Geçmezdi o gonce gül-şeninden,
 Hoşnûd idi ya'ni meskeninden;
 Reng-âver idi nişîmeninden;
 (88) Etmezdi güzâr gerdeninden,
 La'linde dururdu bâde-i nâb
 Hem 'âlemi feth matlabında,
 Hem nâzik o rûtbe meşrebinde,

- Kim nısfı kalır iken lebinde,
 Bir nıfsı da zîr-i gabgabında,
 Yek cür'a ile düşerdi bî-tâb!
 Oldukça karîb-i bezm-i işret,
 Ruhsârını setr ederdi humret,
 San humret ederdi kesb-i sûret;
 Çeşmâna gelip nikâba hayret,
 Görmezdi o nâzenîni ahbâb.
 Meyden kızarıp o vech-i mahzûn,
 Gûyâ ki olur hicâbı eفزûn,
 Arz eyler, edip onunla meşhûn,
 Mîna-yı tehiyi câm-ı gül-gûn :
- (89) Bir bûse demek o ayn-ı nûş-âb
 Gül-bûse-i iltifâtı gûyâ
 Ol sûret ile ederdi îmâ;
 Ben de buna karşı bî-muhâbâ,
 Kılmakla peyâpey arz-ı sahbâ
 Sûz-ı dilimi ederdim işrâb;
 Ol şâh-ı cihânı zât-ı Yezdân,
 Kılmış bu cihânda şâh-ı hûbân;
 Virân-ı celâlî hüsn-i İran,
 Nâlân gazabıyla mülk-i Efgân;
 Kalsa n'ola pençesinde Pencâb;
 Vechi görünürdü ahterinde;
 İkîl idi kevkebi serinde;
 Bahtı yazılıydı efserinde;
 Zâhirdi cemâl her yerinde,
 Eşyâda misâl-i rabbü'l-erbâb!
- (90) Ben hem-dem idim o mehimle bir şeb,
 Olmuştum o nûr ile leb-â-leb;
 Gelmişti vücûda rûh-ı matlab;
 Hurşîd idi tâlî'imde kevkeb,
 Mehtâb idi âleminde şeb-tâb!
 Ol şu'le-i dil-firîbi gûyâ
 Kesb etmege ser-be-ser müheyyâ,
 Nâzım duruyordu cümle eşyâ;
 Olmuştu bana rakîb dünyâ;
 İskender idi ne lâzım itnâb!

sözleriyle tasvîr-i hissiyâta çalıştığı zaman bütün bir tumturak-ı elfâzı, bütün bu silsile-i efkârı zâid buluruz, burada bu itnâbın lâzım olmadığına hükmederiz.

Munakkahiyet ehemmiyet-i hâl ve mevki'in dúnunda olursa yübûset-i ifâdeyi müntic olur ki bu da tafsilât-ı nâkîsa, efkâr-ı gayr-ı mükemmele, zevk ve renkten âri bir ifâde demektir.

(91) Şinâsî'nin;

Cihânı âdem-i fânî sanır kendi gibi zâil
Akıntıdan geçenler vehm ederler kim yürür sâhil

fikr-i rengini yalnız mısra'-ı evvele mahsûr kalsaydı yübûset-i ifâdeye bir misâl-i tâm olurdu. Mısra'-ı sâni sâyesindedir ki letâfet-i hâzırasını istihsâl edebilmiştir.

Şu kıt'a-i bediyye de bu kabildendir;

Görmez sahâbet etmegi Allah bile revâ
Vicdâna karşı şahs-ı günahkâr u mücrimi
Vicdânıdır isâet-i faslında âdemin
Da'vâcısı, şuhûdu, kavânini hâkimi!

Mahmud Ekrem

Munakkahiyete zıd olan noksan iksârdır. Bu da fikrin kuvvet ve ehemmiyetini teşdîd ve tahkîm etmeksizin ifâdeyi kelîmât-ı zâide, tafsilât-ı tavîleye boğmaktan ibârettir. Hükemâden biri iksâr hakkında : Bir şûre-zâr-ı efkâra bir tûfân-ı kelîmât saçmak kabilindendir demiştir.

Itnâbın gayr-ı münâsibi demek olan iksâr derecâta göre tatvîl, haşv nâmları alır : Ali Ferruh Bey'in Hûşeng'in en müheyyic bir noktasında neşide-i âtiyyeyi söylediği zaman (92) te'sîr-i hâli iksâr-ı ifâde ile mahv edecek kadar iltizâm-ı tatvîl etmiş oluyor -Mirzâ'nın ser-i maktû'ı altında bir hançer saplı olduğu hâlde sokak penceresinden atılır- Menîje bağteten

Hay!

Bir ser-i garîb ü nâgehân var
Rü'yâ değil! anda bir yılan var
Mutlak yine başka bir desîse
Serdâr bunu gözüyle görse!
Tahrîbe mi geldi yoksa düşmen
Ma'mûre-i mülkü dânesinden
Olarda da kalmıyor masûn yer

-«Gâibe, bülend»-

Zindânda yatan dilîr-i ekber
Mahbesde kalan cesûr serdâr!
Canı bizi eylemekte bîzâr
Zencîri sürükle gel, meded kıl!
Tenkîl-ı gürûh diyü veded kıl

(93) Evlâdına gel 'inâyet eyle

-«Haykırır»-

Zevcen gidiyor himâyet eyle

-«Mütereddîd»-

Ya Rab! Beni imtihan mıdır bu?

Menîje bu tarz tavîl-i kelâmda devam ettikten sonra :

Mutlak bakarım nedir bu tûde;

sözüyle Mirzâ'nın orada sürüklenen başına takarrüb ediyor, burada bir neşide daha başlıyor, nihâyet :

Benzer birine,

«Yine bakar

Evet hakikat!

Gönlüm tanıyor gözümde fer yok!

Fikrim görüyor, gözümde yer yok

dediği zaman pek çok evvel vâsıl olması iktizâ eden bu noktaya bu kadar geç vâsıl olduğu için vak'anın dehşet-i te'sîri mahv oluyor.

(94) Gerek lâfzan gerek mâ'nen lüzûmu olmayan zevâide haşv nâmı verilir. Bu da fikri tağyîr ederse *haşv-i müfsid*, tağyîr etmeyecek olursa *haşv-i gayr-i müfsid* olur.

Tal'at-fürûz-ı encümen oldukça kâmeti
Üftâde-gân-ı hüsne sa'âdet-nümâ idi

Nezih Bey

Beyitte -şüphe yok ki- tal'at-fürûz-ı encümen olduğu söylenmek arzu edilen kâmet değildir. Kâmet tal'at-fürûz olmaz, burada vezni ikmâl için ilâve edilmiş olmasından başka bir şey'e mahmûl olamayan bu kelime ma'nâ-yı maksûdu ihlâl ettiği için haşv-i müfsid olmak üzere telâkki edilebilir. Haşv-ı gayr-ı müfsid hiçbir maksada mübtenî olmadığı hâlde letâfet-i kelâma îrâs-ı nakîze ederse *haşv-i kabîh* nâmını alır. Lisân-ı Osmanîde ibzâl edilen atf-ı tefsîr beliyyesi -ki tamamen nâkil-i fikr olan bir kelimeyi yalnız istimâl ettirmeyecek kadar kalemlere musallat olmuştur- bu kâbildendir.

İsrâ vü inbâ, lûtf u 'inâyet, kerem ü 'atîfet, erzân ü râygân, te'dîb ü tevbîh, emr ü iş'âr, takdîm ü teyyâr, ba's ü irsâl, sürûr u hubûr, metânet ü mekânet, elem ü gam, handân u şâdân, arzu vü emel, havf u hirâs, melûl ü hazîn, şen ü şâtır, mahv ü nâ-bûd, bedihî vü âşikâr, melce' vü me'vâ gibi ekseriyet üzere müterâdif olmayan kelimât ve ta'birât i'tiyâden yetdiğiyle ol kadar tecânüs etmiş ve biri birinin ol kadar lâzım-ı gayr-ı müfârîki hâlini almıştır ki biri diğerinin ma'nâsını itmâm etmedikleri hâlde yalnız bir tanesinin zikriyle (yırtık) (95) görülmez ki birkaç atf-ı tefsîri hâvî olmasın :

...erbâb-ı basîret ve takdîrde cedîr lâyıık oldukları...

Kâmil Paşa - Bir Tezkiresinden

...bâ'is-i ihtizâz-ı per ü bâl-i tâir-i ferhat...

Mahir Bey - Bir Mektubundan

...bâ'is-i tevârüd-i mevâlîd-i şevk ü sürûr...

Pertev Paşa - Bir Tezkiresinden

...Gûş-ı zemîn ü zaman zîb ü ârâyiş bulmuştur...

Nedîm - Bir Mektubundan

...mızmâr-ı endîşede hayli pûyân u revân...

Kânî - Bir Tezkiresinden

...egerçi ale't-te'âkub ve't-tenâvüb...

Okçuzâde - Bir Mektubundan

...bir zaman mekr ü füsûn-ı dildâra aldanmış ve evhâm u ha-yâlât ile oyalanmış...

Âkif Paşa - [? 'den]

(96) [Eksik, yırtık]

Her katre-i pâki arak-ı şerm ü hayânın
Bir dürr-i girân-mâye-i deryâ-yı kanâ'at

Fitnat

Hürşide gurûr-ı hüsn ü ândır
Gün başına bir zevâle bâ'is

Râgıb Paşa

Haşv-i gayr-i müfsid kelâma bahş-i letâfet edecek olursa
haşv-i melîh nâmını alır;

Hükm seni halk eden perverd-gârındır
Hil'at sana kefendir, serîr mezârındır
Ey zill-ı mütekellim ki iskât-ı düşvâr
Sen fenânın resmi, ademin timsâlisin
Yâhûd ki vücûd-ı mutlakın hayâlisin

Abdülhak Hâmid

(97) Zann eder etvârını seyr eylese bir büt-perest
Hâke inmiş çarhı terk etmiş hudâlardan biri

Nâmık Kemal

sözleri bu yolda emsileyi hâvîdir.

Haşv-i gayr-ı müfsid kelâma ne sıklet ne de letâfet vermeyecek olursa *haşv-i mutavassıt* denir :

Ekseri ta'yîn eder encâmı bezm-i ülfetin
Eyle âmizişde ey fâni be-gâyet ihtiyât
Sâid Bey

Bülbül bu dem hâmûş olup
Vasl-ı gül-i pür-hâr eyle
Fuâd Bey

Gönül ümmî iken etmiş hikmetü'l-irfânı istikmâl
Lisân-ı kalbi tebyîne ne çâre tercümân yoktur.
Hâfid Bey

Itnâbdan, iksârdan, tatvilden, haşvden masûn; munakkah söz söylemek selâmet-i (98) zevk ile kâim olacak bir şey ise de buna şu sûretle vaz'-ı kâide etmek de mümkündür :

Kelâmda munakkahiyyet; dâire-i zemîn-i fikri tecâvüz etmemek, onun kuvvet ve ehemmiyetini tefsir edecek kelimât ve ta'birâtı ta'yîn eylemek, maksada isâl edecek tafsilâtı cem' ve fâide görülmeyecek zevâidi reddetmek; ifâdeyi esâs-ı makâl olan fikrin, maksûd olan gâyenin, matlûb olan te'sirin her noktada tâbi'î bulundurmak ile te'mîn edilir.

(Devamı gelecek sayıda)

تقسیم ادبیه

مباحث عامه در نظر وقت انجمنه مسائل و مسائلی بری در نظر تقسیمه - فنون در بره ایلی
 تقسیم کور و دیور که بفری یکدیگرند و نظر عقیده و نظر جدیدی هم در این تقسیمه قرار گرفته است
 نظر عقیده تقسیمه کور و فنون در بره بلاغت نام ششمی و پریر و بلاغت ؛ معانی و معانی
 بیانه بیچ فنون در بره بلاغت که قواعد و ضوابطه لسانیه عبارت از الفاظ مستفهامه و کلامه
 ایجابهاک تجسیده کلامه و فقراتک تناسب و کجاونه وقت ایجاب کجاونه تقاضای لازم
 کلمه قواعدی هاوید ؛ صورتند و لغزین ایلی

- اقسام فنون در بره بلاغت بر وجه آتیست :
- ۱ : معانی الفاظ مستفهامه و کلامه ایجابهاک مستفهامه الفاظ و تطبیق آتیست
 - ۲ : معانی کلامه مستفهامه و کلامه لسانیه بلاغت تا سید و ضروب و سهولت آزاره تا سید
 - ۳ : بیانه که معنای ادبی و کلامه مستفهامه و کلامه مستفهامه و کلامه مستفهامه و کلامه مستفهامه
 - ۴ : بیچ که کلامه ترنیا به لفظیه و منویسین ها و اصول و مسائل جامع بر قند
 - ۵ : تقسیم اقسام ادبیه بر وجه عدیده ، قافیه ، انسا ، خطابت امری
 - ۶ : اقسام ادبیه و کلامه ایلی
- تقسیم فنون ادبیه بر وجه مستفهامه و کلامه مستفهامه و کلامه مستفهامه و کلامه مستفهامه

